

THE UNIVERSITY OF
WAIKATO
Te Whare Wānanga o Waikato

Research Commons

<https://researchcommons.waikato.ac.nz/>

Research Commons at the University of Waikato

Copyright Statement:

The digital copy of this thesis is protected by the Copyright Act 1994 (New Zealand).

The thesis may be consulted by you, provided you comply with the provisions of the Act and the following conditions of use:

- Any use you make of these documents or images must be for research or private study purposes only, and you may not make them available to any other person.
- Authors control the copyright of their thesis. You will recognise the author's right to be identified as the author of the thesis, and due acknowledgement will be made to the author where appropriate.
- You will obtain the author's permission before publishing any material from the thesis.

TE KIRI KA TOKIA E TE ANU

Ko ētahi āhuatanga ki ngā kāinga o
Hiruhārama mē Te Horo

A thesis
submitted in partial fulfilment
of the requirements for the Degree
of
Master of Arts in Maori
at the
University of Waikato
by
PATRICIA HEKIA PARATA

University of Waikato

1983

TE ĀRIA

He mea waihanga e ahau, tēnei tuhituhinga, i runga i tēnei whakaaro, kia tirohia te hanga, me te āhua o te tangihanga, ki ōku marae e rua, o roto o Ngāti Porou, kei Hiruhārama mē Te Horo. Kāore i whāia he wāhanga ki ngā pūtakenga mai o ngā tikanga. Ēngari, he mea tātaki hāere noa iho ko ngā kaupapa tauira o ēnei tikanga.

He mea raranga anō ngā kōrero nei, kia whiri ai i roto i ngā tauira kōrero nei, te tūpāpaku, te marae, ngā tāngata me ngā tikanga, e pā ana ki ā rātau katoa.

Ahakoia te nui, te huhua noa iho, o ngā tuhituhinga mō te āhua ki tēnei mea, ki te marae, te whaikōrero, te tangihanga, ēnei mea katoa, kore rawa anō nei, tētahi paku tuhituhi kua whakatakotoria i tēnei hanga nei. Ehara hoki tēnei i te tuhituhinga e whai ana i te ahua o ēra o mua atu.

He mea kohikohi ēnei kōrero, nā ētahi kuia, me ētahi kaumātua, me ngā mea pakeke o tōku nei rohe, ā, he aronga nui nāku ki ngā mea i kite ai au i ngā wā i ahau i te kāinga, me ngā hui i tae ai au mai anō i tōku tamarikitanga. Nō reira, he whakapūteatanga ēnei mea katoa, nō ngā mea katoa i runga ake nei.

Kua wehewehengia ēnei kōrero kia takoto pēnei ana na : ko te wāhanga tuatahi, ko te takenga mai o Ngāti Porou, me ngā wehewehenga mai o ngā hapū; ko te wāhanga tuarua, e pā ana ki ngā whakamārama o ngā kupu, arā, te kirimate, te paemate, me te wharemate; tuatoru, ko te whakahoki o te tūpāpaku; tuawhā, kei ngā mahi ki runga i te marae; tuarima, ngā tikanga o te rā nehu; tuaono, ngā mahi whakatutuki.

Hei whakamutu ake, kua whakarārangitia e ahau, ngā rohe-rohenga mahi, me ngā tūranga e rite ana mo tēna, mo tēna, mo tēna.

NGĀ WHAKANUI

I te tuatahi, ngā mihi nui ki tōku nei kaiārahi, tōku kaitātari, i a Te Wharehuia, mo āna tohutohu, mo tōna āwhina mai i ahau. Ki te kore ia i homai i ōna whakaaro, me ōna kōrero, kāore e taea e ahau te whakatūtuki tēnei tuhituhinga.

Ki tōku kōka, ki a Hīria Te KieKie, mo tōna āroha nui ki ahau, mai rā anō, me tōna whakahau i ngā wā e mehameha ana, otirā, i ngā wā katoa. Ki tōku whānau hoki, nā ā rātau āwhina mai, i āhei ai ahau, ki te whai i tēnei momo mahi.

Ki ōku kuia kua mēne ki te Pō, ki a Kiri Boyce, ki a Amo Reedy, ki a Tai Pōrutu. Nā rātau i homai ētahi kōrero ki ahau, i a au e tipu ake ana, ā, i ēnei tau kua pahure ake nei hoki. Okioki mai e kui mā, okioki mai.

Ki tōku kōka tipuna, ki a Kate Walker, mo tōna āwhina mai i a au, i a au e pōnāna ana ki tēnei mahi. I tūa atu o tēra, nāna i whakamārama mai ētahi tikanga, ētahi mahi rānei, kua kite ahau, ēngari, kāore i tino mārama atu ki te tikanga.

Ki ngā Kaikōrero, me aua tāngata katoa, i āwhina mai, kia taea ai e au te whakatakoto i ngā kōrero e whai ake nei.

Kāti, ki a Hineāriki Waaka, ki a Sonia Murphy, ā, ki a Rubeena Mason hoki, mo ā rātau mahi, mai i te atapō, ki te atapō, kia oti rā anō tēnei tuhituhinga.

Ki a Bernie Ellison, mo tōna āroha, me āna mahi āwhina.

Ki a koutou katoa, tēna koutou, tēna koutou, tēna rawa atu koutou.

NGĀ WEHEWEHENGA

	<u>Whārangi</u>
Te Āria	ii
Ngā Whakanui	iii
Ngā Wehewehenga	iv
Ngā Whakapapa	vi
Te Rārangi Kupu	vii
He Wāhi Kōrero	1
Te Ūpoko Tuatahi	5
	'Ko Hikuranga maunga...'
1.	Mo Materoa rāua ko Rākaitemania 8
2.	Mo Hiruhārama 9
3.	Mo Te Horo 11
Te Ūpoko Tuarua	17
	'...Kua uhia te kākahu taratara...'
1.	Te Kirimata me ōna āhua 17
2.	Ko te tūpāpaku 20
	i) Ngā āhuatanga e pā ana 22
	a. Ko te kāinga 22
	b. Ko ngā pānui 25
	c. Ko te tinana tūpāpaku 26
3.	Ko te Paemate 30
	i) Ngā nohoanga 35
	ii) Te pō tuatahi 36
	iii) Te ata hāpara 40
	iv) Te kai a te paemate 41
4.	Ko te Wharemate 42
5.	Ko Ngā Kuia 44
6.	Ko te Waha Karanga 45
Te Ūpoko Tuatoru	46
	'...He aroaro ka huri...'
1.	Ko te Whakahoki 46
Te Ūpoko Tuawha	56
	'...He pou herenga waka...'
Te Ūpoko Tuarima	63
	'Kia tangi kau...'
1.	Ko te rā o te nehu 63
	i) Te taupoki 63
	ii) Ko te karitanga 66
	iii) Ko te karakia nehu 67
	iv) Ko te nehu 70
2.	Te whakanoa o te wharemate 71
3.	Ko te hokinga 72
4.	Ko te hākari 73

Whārangī

Te Ūpoko Tuaono	'...Kia hahu au i aku mate...'	76
	1. Ko te Takahi	76
	2. Te Kawe Mate	79
	3. Te Parekawakawa	81
	4. Te Hākari Huritau	83
	5. Te Hura Pōhatu	83
Te Tātaringa		85
Āpitihianga Tuatahi	Ngā Kaikōrero	89
Āpitihianga Tuarua	He Whakapapa	91
Āpitihianga Tuatoru	He Mōteatea	92
Āpitihianga Tuawhā	Ngā Tangi Apakura	93
Āpitihianga Tuarima	Ngā Taputapu o roto i te Wharemate	95
Āpitihianga Tuaono	He Waitohu	103
Āpitihianga Tuawhitu	He Whakaahua	107
Ngā Pukapuka		111

NGĀ WHAKAPAPA

	<u>Whārangi</u>
1. Ētahi roherohenga o Ngāti Porou	5
2. Hinekehu rāua ko Rākaimoehau	14
3. Materoa	15
4. Rākaitemania	16

TE RĀRANGI KUPU

hai:) kāmeta:)	he kākahu hei here ki te kakī, ki te mahuna ranei.
huhua:	ko te takitahi ki te tini rānei, o te tangata.
katau:	matau.
kimokimo:) rekoreko:) tau kapokapo:)	he rama e kanewhanewha ana te ahi, arā kei te poko hāere.
kirimate:	ko te whānau me ētahi atu whanaunga tata rawa (o te tūpāpaku).
mate-ā-oneone:	te āroha pihi ake ki te whānau.
nohopū:	noho kotahi.
nohopuku:	ko te noho kore kai, kore kōrero rānei.
paemate:	ko te rōpu wāhine e noho tūturu ana i te wharemate.
pākūhā:	ngā hunaonga, ngā hungarei, taokete, me aua tāngata katoa.
poroporo:	te tae o taua huawhenua.
rāwekeweke:	ko te whāwhā o tetahi mea.
toutou:	ko te tahutahu anō i te ahi.
tāwaitanga:) hāhanitanga:)	he kupu whakahāwea.
wai kamo mimiti noa iho:	he tangi whakameamea noa iho.
wharemate:	ko te wāhi kei te taranui o te roro o te wharenuī, te takotoranga o te tūpāpaku.
whakapakokotanga:	he pōhatu whakaari.
whakapukaītia:	he putunga tāonga, he putunga kai ranei.
urunga:	pera.

HE WĀHI KŌRERO

I te tīmatanga i hāere au ki te titiro i ngā mahi e pā ana ki te wahine i roto i te wharemate. Ko tōku hiahia, kia whakatakotoria ngā mahi, ngā āhuatanga katoa, e pā ana ki tēnei tūranga, kia mōhio ai ngā wāhine o tōku nei reanga (otirā, ngā reanga kei te hāere mai hoki), me pēhea te mahi mā rātau, inā, tae mai te wā, ka uru atu rātau ki roto i taua āhua.

Heoi anō, i āhau e patapatai ana i aku pātai, kua kitea e ahau, kāore anō tōku reanga kia mōhio ki ngā mahi o te tangihanga, me ōna wehewehenga katoa. Nā reira au i tahuri ki kē ai/ēnei kaupapa e whai ake nei.

I tumeke ahau ki te kite, itiiti rawa ngā tuhituhinga mo tēnei kaupapa. Ahakoa ngā kōrero mo te hui, mo te marae, mo te tangata Māori, mo te tū a te tangata ki runga i te marae, kāore he kōrero mo te tangihanga anake, i rūnga i tōna āhua i ēnei rā. Arā, he aha ōna ake āhua, ōna whakatikatika, ōna whakaritenga, mai i te wā kua hemo he tangata, ki te wā ka ngaro atu ia ki te kōpū o te whenua, atu i tērā, ki te wā o te hura pōhatu mo taua tangata.

Nā, kua tuhituhi au i aua āhuatanga ki roto i ēnei kōrero e whai ake nei. Heoi anō, kua waiho ko te hanga anake, o ngā tikanga me ngā mahi, kua ko te pūtake. Ā tona wā pea, ka huri tētahi atu o tōku rohe ki te kimi i ngā kōrero hōhonu, i ngā kōrero o neherā, e pā ana ki ēnei mea katoa.

Nā, i hāere ahau ki te kōrero atu ki ētahi o ōku tīpuna, o ōku kuia, o ōku kōka, ā, i hāere hoki au ki ngā tangihanga. I aua wā, ka patapatai au ki ngā tāngata, he aha ngā kōrero mo ngā mahi, mo ngā tikanga i kitea ai e au. I te nuinga o ngā wā, tino ngāwari rātau ki aku pātai, kāore i tere takeo.

Otirā, ko te whakahau, ko te tohutohu rānei, me hāere kē au ki ngā tangihanga mahi ai. Mā reira i kite ai he aha i pērā ai. Anā, koirā tāku mahi, ēngari, he wāhi anō mo te pātai.

I ahau e whai ana i tēnei mahi, i tutuki hāngai ai ahau ki ētahi uauatanga, kua mōhio noa anō ahau, i mua rawa mai. Arā, kei te āhua taitamariki tonu ahau. Nā reira, kāore ahau te kite, kāore te tino mōhio he aha ngā mahi ō roto i te wharemate, ō roto hoki i te tūranga paemate. Ko taku kitenga he te rāwaho kē, nā reira, nā ōku Kaikōrero, nā tōku kōkā hoki, ngā kōrero mo tēnei āhuatanga.

Ko tētahi anō. Nā te whai i te mātauranga ka wāia au ki te pātai i tētahi momo pātai, ā, ki tētahi momo whakahoki anō hoki. Inā, ka puta te pātai, me terē hoki mai te whakautu, ā, me pēnei kē, 'āe', 'kāo', rānei. Me taku mōhio anō hoki, kāore te āhua o ngā Maori i pērā.

Ko tētahi anō, he āhua rite tonu ki te kōrero i runga ake nei, ko taku pīrangī kia mau ngā kōrero katoa i te wā kotahi. Heoi anō, kua āhua māmā te hāere ināianei.

Nā, kāore e kore he maha atu ōku pōreareatanga, ēngari, kāore e taea te whakarārangi atu i te katoa. Heoi anō.

Nā, mo ngā wehewehenga, arā, ngā ūpoko me ngā wāhanga kei roto i te tuhituhinga e whai ake nei. Kua whakatakotoria e ahau ngā kōrero nei mo tētahi mea, i runga anō i te wā e whai wāhi ana ia. Arā, i runga anō ki tōku kitenga, e whai ana tētahi, i tētahi atu. Heoi anō, me te mōhio, i te nuinga o ngā wā, e mahia ana katoatia ngā mahi tangihanga nei, i te wā, me te wāhi, kotahi. Nāku anō i whakarite, anei te wehenga, anei te wehenga, i runga anō i te āhua o tēnei momo tuhituhinga.

Kua whakatakotoria tēnei tuhinga i roto i tēnei reo, nō te mea, kāore e taea te kōrero ēnei mahi Māori i tētahi reo atu. Ahakoa ko taku pīrangi kia whaia e taku reanga ēnei tikanga Maori, otirā i ngā tikanga katoa, kāore i te kitea e ahau he paku taupatupatu mo ēnei āhua e rua. Kāore e taea te whai tūturu ēnei mea, mehemea kei te tū wehe rāua. Ki te kore te reo, kāore e whai tūturu ngā tikanga; ki te kore ngā tikanga, kāore e whai wāhi te reo. Nā reira, ko tōku tūmanako kia whaia ēnei mea e rua e tōku reanga, e ahau tonu hoki. Nō te mea, ēhara i te mea, kei te mōhio tūturu, mōhio whānui, mōhio katoa i tēnei reo. E kāo. Ko tōku mōhio, ko tētahi wāhanga nō te kāinga, ko tētahi nō te Whare Wānanga nei, ā, kei te whai tonu ahau ki te katoa, mehemea, e taea e ahau, te katoa.

Nā, ahakoa kua whakarārangi hāeretia ngā kaikōrero i āwhina mai i ahau, he maha kē atu ngā tāngata o te kāinga i tētahi wā rānei, āwhina mai, nō te mea, i reira rātau.

Nō Ngāti Porou, nō Ngai Tahu hoki ahau, ēngari i tipu mai au i roto o Ngāti Porou. Nā reira ko ngā kōrero e whai ake nei, e pā ana ki taua rohe, ki taua iwi. Ēngari nei kāore au e pohēhē kua korerohia katoatia ngā kōrero mo tōku rohe, me tōku iwi whānui e au. Ko ngā kōrero e whai ake nei e pā ana ki ēnei ō ōku hapū e rua, ki Te Aitanga-ā-Mate me Ngāti Horowai. Nā te hāere ki ngā tangihanga o roto o aua hapū, me ō rāua marae, kei Hiruhārama me Te Horo, ka kite ahau i ēnei mea kua tuhia e au. Nā te hāere hoki ki ngā tangihanga i ahau i te Whare Wānanga nei, me ngā āhuatanga, i rongona au, i a au e noho akona nei.

Kei te mōhio ahau he maha, he nui ngā tangihanga e whakahāeretia ana i waho mai o te marae, arā, e haria ana ki

ngā kāinga ake o ngā tāngata, ki roto i ētahi atu whare;
ēhara nei i te wharenuī, ki roto hoki i ngā whare mahi
tūpāpaku,¹ ā, tae atu ki ngā whare karakia hoki, me ētahi atu
momo wāhi pea. Ēngari, mo te āhuatanga ki tēnei mahi, kei te
whakawhāiti au i āku nā kōrero ki ngā tangihanga e tū ana i
runga o ngā marae o roto i tōku rohe, o roto o Ruatorēa,
otirā, o ngā kāinga nei, o Hiruhārama mē Te Horo.

1. Undertaker.

TE UPOKO TUATAHI

'Ko Hikurangi te maunga...'

'A Porourangi, koia ko Ngāti Porou, me tōna tāina a Tahupōtiki i heke iho i ngā tipuna nei i a Toikairākau, i a Uenuku, i a Kahutiaterangi, i a Paikea, i a Ruatapu...'¹

Ko ēnei kōrero i tāia ki roto i ngā kōrero ā Ngata, o te kura Rauru-Nui-ā-Toi. Nā Toikairākau, ka puta a Ngāti Porou iwi, a, i moea e ngā tauhou i hāere mai i Hawaiki ōna uri kia hūa ai ko te iwi e mōhiotia nei i ēnei rā, ko Ngāti Porou. E ai ki ngā korero, hoki rawa atu ngā tātai whakaheke, ngā tātai korero hoki, ki te wā anō i a Māui-tikitiki-a-Taranga. Koia tēnei, ko Tā Apirana Ngata, whakamārama i tētahi wāhanga o ngā kōrero o Ngāti Porou,

'...kei te takoto te whakapakokotanga o Nukutaimemeha, te waka o Māui-tikitiki-ā-Taranga, i hiia ake ai te whenua, ki roto i tētahi roto iti.² Kei te takoto taupoki, ā, ko te roto nei, kei runga o Hikurangi maunga.³

E whakahūatia ana anō tēnei kōrero i roto i te mōteatea, i tīmata atu ai taua waiata e pēnei ana, 'Hāere rā e Hika, koutou ko ō mātua'.⁴ Ko Hikurangi maunga, me Waiapu awa, e rua ēnei tohu whenua o roto o Ngāti Porou kua tapāina nō mua rawa atu o te tāenga mai o te Heke Nui o ngā Waka ki Aōtearoa nei. He maha atu anō ngā īngoa o roto i tēnei rohe nō mua mai rā anō o rātau na kōrero.

1 Ngata 1944, L2 p5.

2 Ko Takawhiti te ingoa.

3 Ngata 1944, L4. p 2.

4 Ngata 1961, no. 93, p 6-7. Tirohia ki Apitihanga Tuatoru.

Nā te whakakotahi o ētahi hapū i a rātau, nā te moemoe o ētahi ki ētahi anō, ā, ka huihui ngā kōrero, ka mau i te whakaingoātanga o ētahi o ngā kāinga, o ngā tohu whenua nei hoki. Kei ngā wāhi katoa o roto o Ngāti Porou ēnei ingoa, ā, ko ngā whakamārama o ngā ingoa e kōrero ana i ngā kōrero o ōna rangatira, a ōna whenua, o ōna pakanga, o ōna takenga mai. Nā, ahakoa anō, mau pū tonu i tēnā hapū, i tēnā hapū, ōna kōrero, āna mahi.

Kei te whakahē te tangata nei a Gudgeon ki te tikanga o te ingoa Ngāti Porou. E ai ki āna kōrero, ahakoa anō te ingoa nei, Ngāti Porou, kāore he huihuinga a hapū, he kotahitanga a hapū i raro i tērā ingoa. E kī ana te tangata nei, ko Porourangi tonu tētahi o ngā tipuna o te iwi, ēngari, ēhara koia anake. Ka mutu, ēhara koia anake te mea rangatira rawa.⁵ Ahakoa anō ēnei kōrero ā te tangata nei a Gudgeon, kei te mau i a Ngāti Porou tēnei ingoa, hāngai ana ki ngā iwi e noho ana i te rohe i nōhia ai e ngā tāngata o runga o te waka o Horouta.

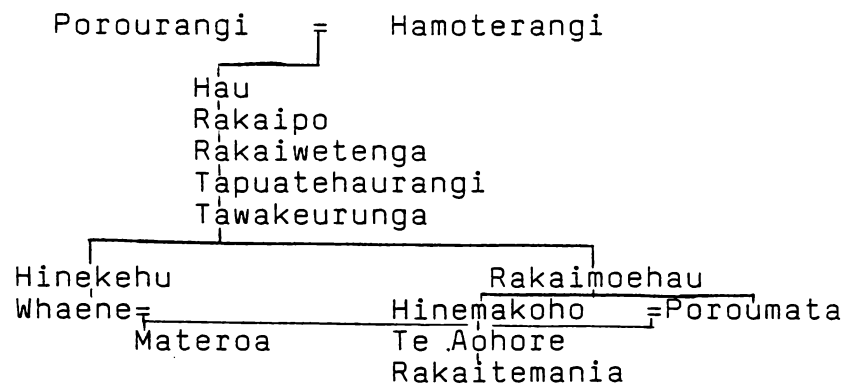
E kī ana a Tā Apirana, mai i Paritū, tata atu ki Wharerāta, kei te taha tonga o te taone o Tūranga, ki te takutai moana, huri noa ki Taumata-o-Apanui, he kūrae kei te taha raki o Tōrere, koia tēnei ko te rohe o ngā iwi o runga i a Horouta, arā, o Ngāti Porou.

5 Gudgeon, 1895a, p.18.

Mo Materoa rāua ko Rākaitemania

Nā, mai i a Porourangi, me te moemoenga o ōna uri ki ēra o Toikairākau, ā, ki ērā hoki i hāere mai ai i Hawaiki, ka puta ko ngā tipuna o muri mai nei, e heke iho ai ngā tātai whakapapa, ki ngā hapū o ēnei rā. Ko ngā hapū me ngā tipuna wāhine, nō rātau ake nei te nuinga o ēnei kōrero. Ko Materoa, nāna nei, ka hua ko Te Aitanga-ā-Mate, me Rākaitemania, ko tōna hapū, ko Ngāti Horowai. Nā, ahakoa anō ko te nuinga o ngā kōrero nei e pā ana ki ēnei hapū e rua, arā, ki Te Aitanga-ā-Mate me Ngāti Horowai, nā-runga anō i ngā tātai hono, kāore e tāea te kī, kāore he pānga mai o ētahi o ngā hapū o roto o Ngāti Porou, ki ēnei kōrero. Kāo. Ka taka katoa mai ki raro i ēnei kōrero, ēngari, nā te āhua o tēnei tuhituhinga i whāia ai te wāhi ki a Ngāti Horowai, me Te Aitanga-ā-Mate.

I heke tahi mai ēnei tipuna, a Materoa rāua ko Rākaitemania i a Porourangi. Ko tō rāua tātai mai i a Tawakeurunga: ko Materoa he tuatoru mai i a ia, i heke iho i tana tamāhine mātāmua, i a Hinekehu; ā, ko Rākaitemania he tuawhā, i heke iho i tana tamāhine, i a Rākaimoehau. Ko te tamāhine ā Hinekehu, a Whaene, ka moe i tōna tungāne anō, i a Poroumāta, arā, te tama ā Rākaimoehau, taina o Hinekehu. Kia puta ki waho ko Materoa. Nā, nā te tuahine o Poroumāta, nā Hinemākaho, ka puta tana tuarua, a Rākaitemania.

6

Mo Hiruhārama

I noho a Poroumāta rāua ko Whaene ki Whareponga, ā, nō tēnei kāinga ka marara o rāua uri i roto i te roherohenga o Ngāti Porou. Ko te wharenuī kei Whareponga e tū ana, ko Materoa te ingoa. Ko ngā uri o tēnei wahine, i ēnei rā, ko rātau ngā mea e whai wāhi ana ki te marae kei Hiruhārama, tae atu hoki ki tōna wharenuī a Kapohanga. Ka tāea anō te kī, i runga anō i ngā whakaheke mai, ko te whanaungatanga o Whareponga ki Hiruhārama e taka mai ana i te tamaiti tuatahi a Materoa rāua ko Rangitārewa, i a Tamaihu. I moe tētahi o āna uri i a Hinewairere, nā, ko tēnei tipuna ko te pou e tū ana i te mahau o te whare. Ko te whare rā, ko Kapohanga, nā, ko tenei whare, koia te kōkā, ko tō Hinewairere. He maha ngā uri e noho ana i Hiruhārama, nō Hiruhārama rā nei, i tapaina ki ngā ingoa kei roto i tēnei tātai e kōrerotia ake nei.

6 Ngata, 1944, Whakapapa tables p 1, 3, 5.

Ko tētahi anō kaupapa i haere kē ai, noho kē mai rānei, ngā iwi ki Hiruhārama mai i Whareponga, nā te hanga o te rōri i te tuawhenua, kua waiho nei ko te huarahi nui tonu i ēnei rā. I mua atu, hāere kē ai mā te takutai. Ka hangā tēnei huarahi, ka riro ko te nuinga o ngā tāngata mā konei kē hāere ai, ā, ka whakatata mai hoki ngā iwi ki te huarahi, ā, ko Hiruhārama tēnei e tū tata ana ki tēnei huarahi nui tonu.

Ko te whare nei, ko Kapohanga, ko te whare tuatoru e mau ana ki tērā ingoa, ā, ki te tū hoki ki tōna tūranga ināiane. Engari, ko ngā kōrero e pā ana ki tēnei whare, ōna whakamārama, kāore i te tino mōhiotia, ā, kei te taupatupatu ētahi ki ētahi. Heoi anō te mea e kitea iho ana e te kaituhi he whakapapa e whakaatu ana, koia te kōkā o Hinewairere, te wāhine a Rongoitekai. Kei roto anō i tana whakapapa i kitea ake nei e ahau, e whakaatu ana, ko Kapohanga ka moe i a Tuterangipaku, te tama a Te Aowera.⁷ Ko ngā tātai whakaheke o Kapohanga ake, kore rawa e kitea e au ētahi whakapapa e hāngai ana ki a ia, atu i tētahi.⁸

Ko te wharekai i Hiruhārama, ko tōna ingoa ko Nga Tama Toa, nā, mā tenei ingoa tonu hei whakaatu atu, he whakamaharatanga ki/hoia ki Te Hokowhitu-a-Tu o te Pakanga Tuarua, otirā, o ngā pakanga katoa i mate ai ngā hoia a Tūmatauenga. I kawaina, otirā, he mea whakatūwhera tēnei whare i te tau 1944, e te Pirimia o taua wā, me tētahi o ngā puhi o taua rohe, ko Hiria Te Kie Kie.⁹

7 Tirohia ki te Apitihanga Tuarua mo nga whakapapa.

9 He tamahine na Nehe raua ko Ruby Reedy

8 Tirohia ki te Apitihanga Tuarua

Ko ngā whānau e whai pānga ana ki tēnei marae, he whānau mahi ahu whenua te nuinga. Mai rā anō te noho ā ēnei whānau i konei, ā, i roto rānei o tēnei rohe, ā, ko te nuinga o ngā tūmau, o ngā kaimahi o runga i te marae i ia hui, i ia hui, e puta katoa mai ana nō roto i ēnei whānau. Nō te mea e whai pānga ana ki Hiruhārama, ka hoki o rātau kōrero, o rātau tātai hoki, ki Whareponga, ā, me tō rātau hapū nui tonu, arā Te Aitanga-ā-Mate.⁹ Ko te hāhi nui o tenei rohe, ko te Hāhi Mihingare, ā, e kitea ana āna whakahāere i roto i nga hui-huinga ā iwi, i tēnei kāinga. Ēngari, i mua anō, i konei te Hāhi Ringatu e hari ana i āna mahi, i āna karakia. Ko tētahi mea nui o roto i ngā kōrero o ngā tāngata o tēnei rohe, ko te kaha, ko te mana o ngā wāhine o tēnei marae. Me kī ake, ko rātau ngā mea e whai mana ana, arā, ko ngā mea pakeke, ngā kuia me ngā mea kua taka ki roto i tērā ahuatanga o te taipakeke. E kitea ana tēnei āhuatanga i roto i te rohe o Ngāti Porou whānui tonu,¹⁰ ā, e mau ana hoki i ngā whānau e noho ana kei Te Horo.

Mo Te Horo

Ko Rākaitemania i kōrerotia ake i mua ake nei nā, he uri tata tonu nō Materoa, otirā i puta mai anō i te kōhanga o Whareponga. Ko te wharenuī, ko Rākaitemania, e tū ana i runga i te papakāinga kei Te Horo, ā, ko tēnei kāinga kei te

9 Ko te Whanau-a-Rakairoa me Te Aowera anō hoki ngā hapū o tēnei marae.

10 Titiro ki te tuhituhinga nā Apirana Mahuika, arā, 'Ngā Wāhine Kaihautu o Ngāti Porou'.

taha whakararo o te Waiapu, kei te taha tonga o taua awa. Ko te kōkā o Rākaitemania, a Rākairoa(I) nō tēnei rohe, ā, ko tōna tipuna a Māhaki, he tangata rongonui, ā, ko te tipuna o Te Wahineiti i noho nei i te whārua o Waiapu, ki te taha tonga.¹¹ Ko te tāne a Rākaitemania, a Iwirākau, i heke iho anō i a Porourangi, nā te rārangi mai i te tamāhine a Porourangi, a Rongomaianiwaniwa.¹² Kei te pukapuka a Gudgeon e kōrero ana i noho te Whānau-a-Iwirākau ki Awanui.¹³ Nā, ahakoa ko ngā uri o Rākaitemania nō taua hapū ko ēnei kōrero e whai ake nei, e kōrerotia nei hoki, e pā ana ki a Ngāti Horowai, te hapū o te kāinga nei, o Te Horo.

Ko ngā kōrero anake e rongono ana ahau mo te ingoa nei, mo Ngāti Horowai, e pēnei ana nā te kōrero. Tērā tētahi aitua nui i ngaro ai te tini o te tangata, arā i toromi ki te wai. Nā, ka^ore i te tino mārama, mehemea i te Waiapu taua mate nei, i tētahi wāhi atu rānei i waho atu o Awanui.

Ētahi atu pitopito kōrero e pā ana ki a Rākaitemania e kōrero ana mo tētahi rua kūmara, ko te ingoa o tēnei rua, ko 'Te Kārangaranga a Rākaitemania'; kei runga o te hiwi, kei muri atu o te marae. I tōna wā, he rua rongonui tēnei, nā te mea he nui te kūmara, ā, nō reira te nuinga o ngā kai mā ngā uri o Rākaitemania, kei ngā taha e rua o te awa. E ai ki ngā

11 Ngata, 1944, L4 p7

12 Koia, raua ko tana tāne a Tawakika, nga uri o Porourangi i noho tuatahi ai i tenei wahi o te rohe. Ngata, 1944 L4, p.17, 18.

13 Gudgeon, ibid

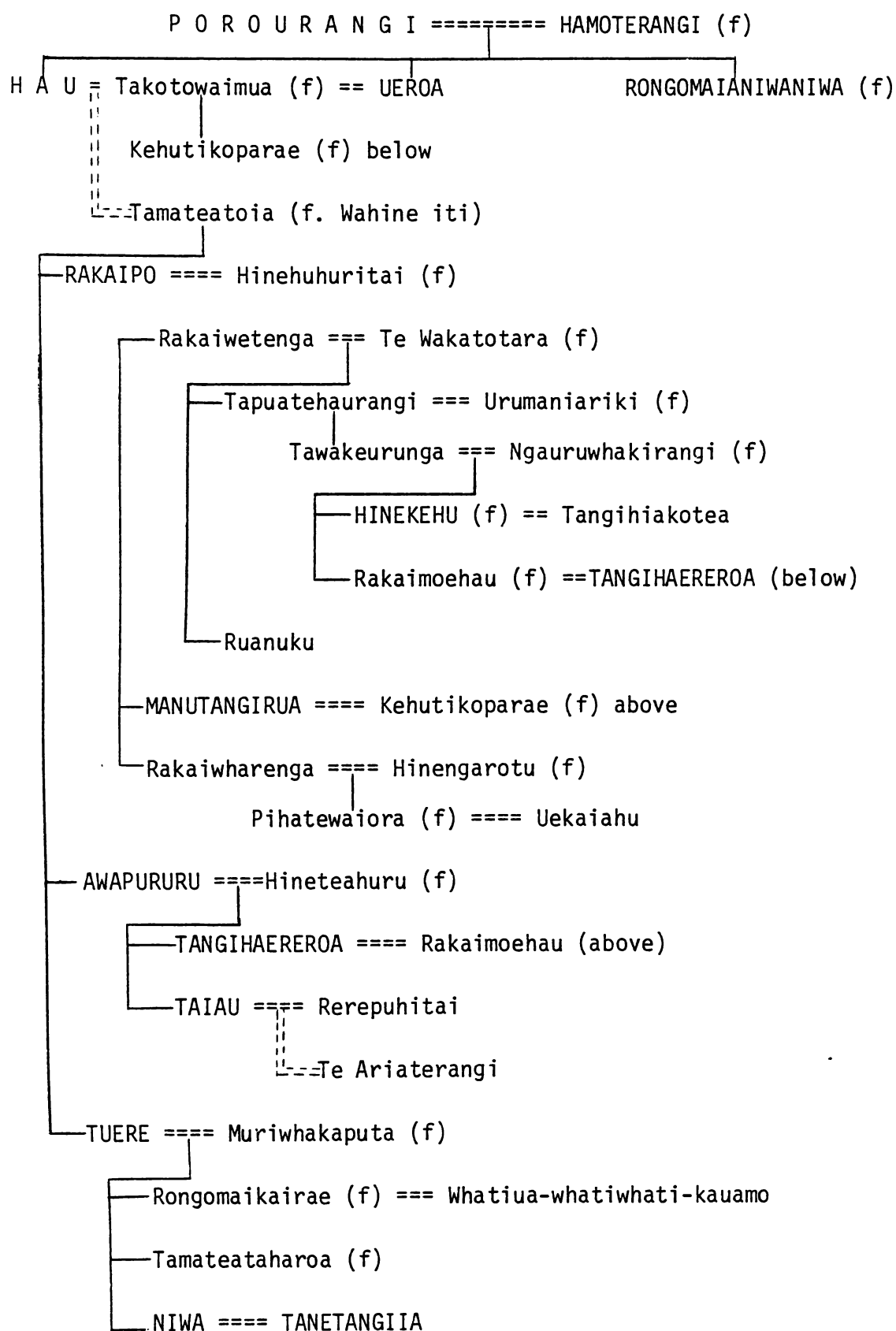
kōrero, ka tū te wahine rongonui nei i runga i te tihi o te hiwi, ka karanga i tōna iwi kia hāere mai ki te tiki i a rātau kai, ā, ka takea mai te ingoa o te rua nei, i tērā mahi ā te wahine e tū rā i runga i te hiwi ki te karangaranga i tana iwi.¹⁴

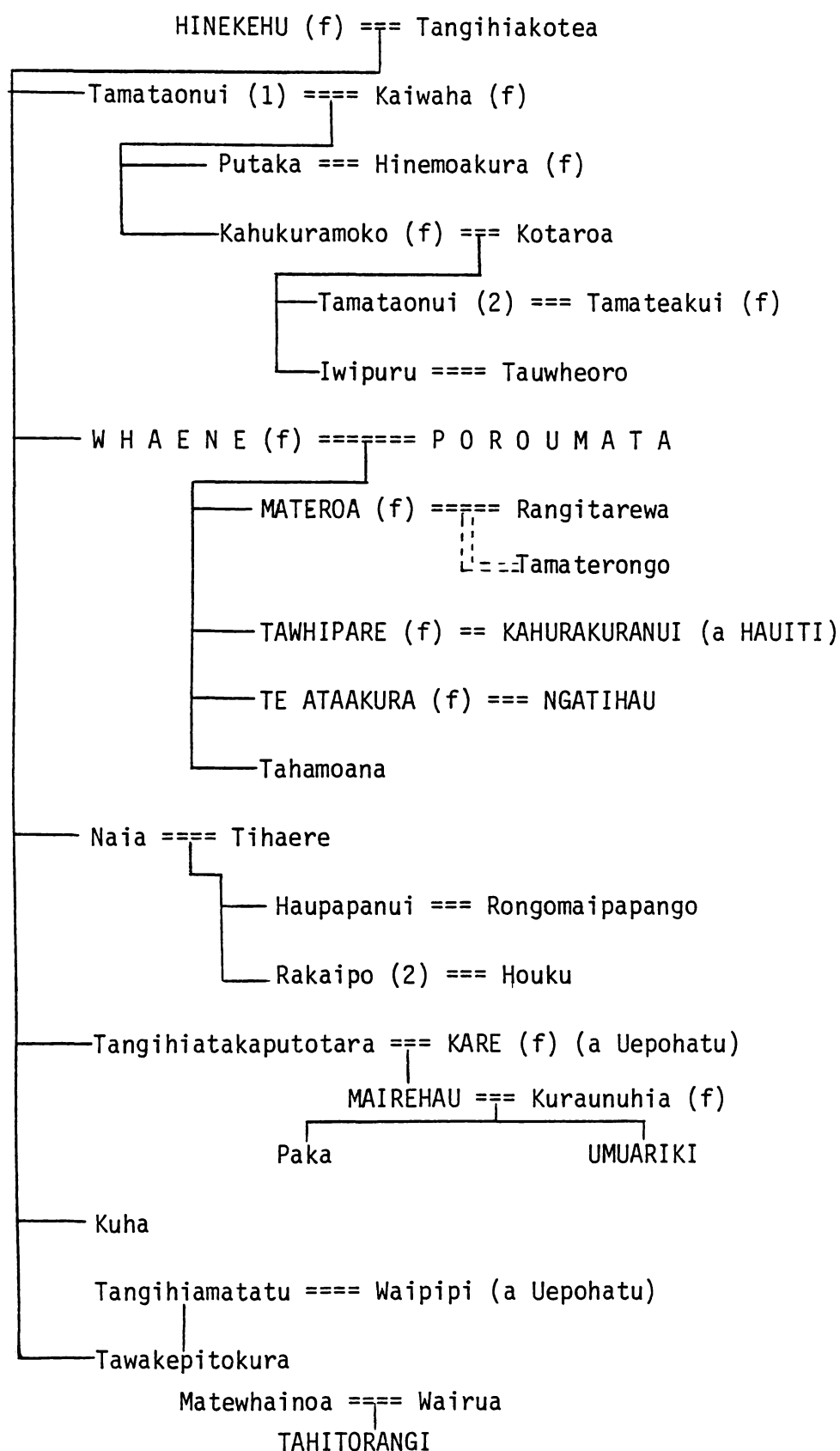
Ko te wharenuī me te wharekai ake, he mea hanga ki runga i te whenua i tukua ai e ngā tāngata e whai pānga ana, ki roto i te pitopito whenua e mōhiotia nei, ko Te Herenga, i te wā o te iwa tekau i tērā rau tau. Kua ngaro noa atu te wharekai tahito, ēngari, ko te ingoa ko Iwirākau, ā, ko te kōruru o runga o Rākaitemania, e ai ki ngā kōrero, he mea tapa ki a Iwirākau.¹⁵ Pēra anō ki ngā whānau e noho rā i Hiruhārama, ko te mahi ā ngā whānau o tēnei kāinga o Te Horo, he mahi ahu whenua.

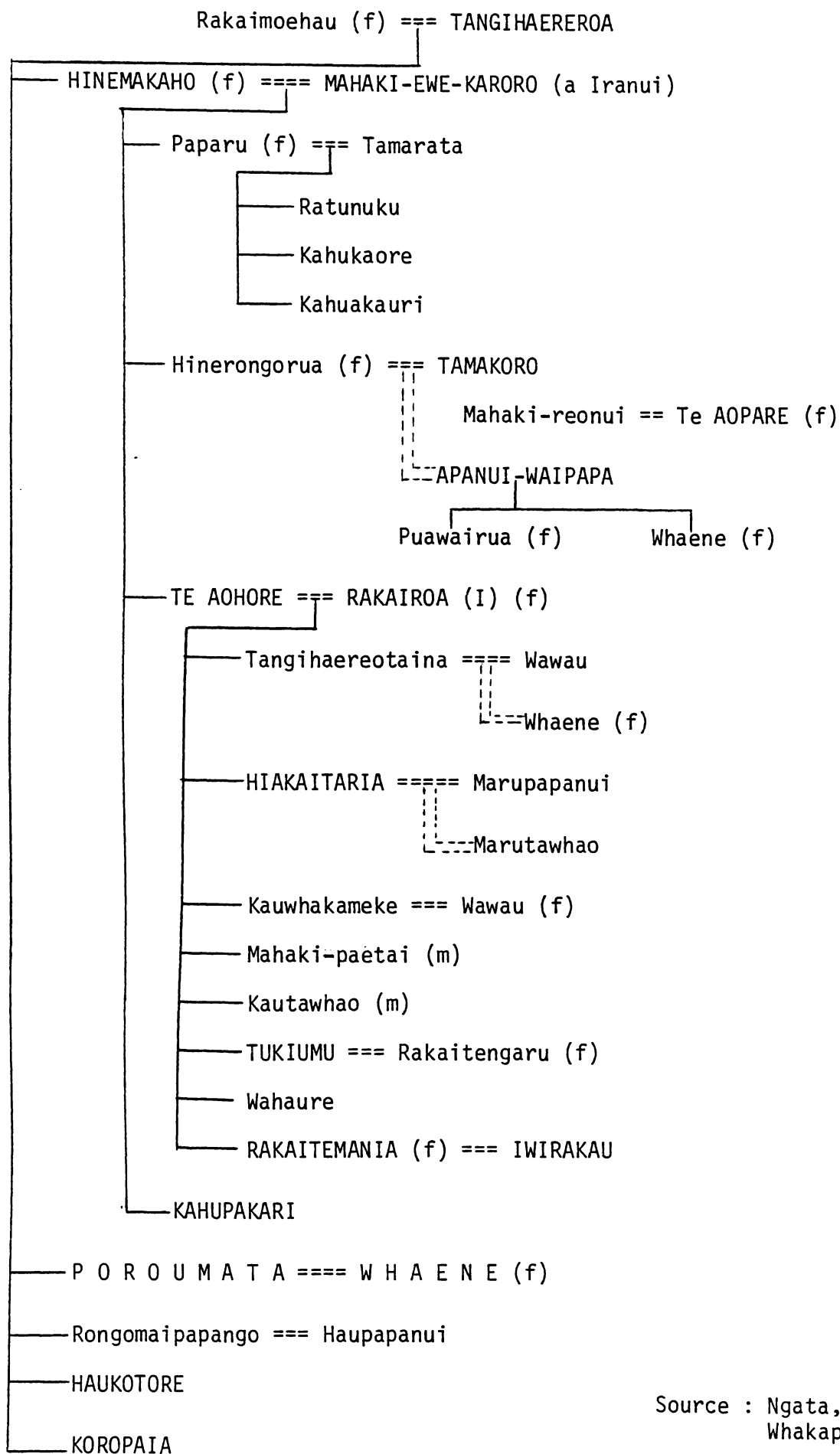
He hapū kotahi tonu ngā whānau o tēnei marae, i Te Horo nei, me ēra i Hiruhārama. Hei tauira ake: ko tōku ake kōkā i whānau mai i ōna mātua ake e noho ana i Hiruhārama, ēngari, he mea whāngai, mai anō i te wā i whānau ai, i roto i ngā tāngata e noho ana i Te Horo. Koia tēnei ko te kaupapa i hāngai ai te nuinga o āku kōrero ki ēnei kāinga e rua, me o rāua tāngata hoki, arā, a Te Horo me Hiruhārama. No reira, ko nga tikanga o runga i a Te Horo, ko nga tikanga anō kei runga o Hiruhārama, ā, ko ngā tikanga o Hiruhārama ko ngā tikanga o Te Horo.

14 Nā tōku pāpā, a Tame Kaua, ēnei pitopito kōrero.

15. Nā te Kaikorero I enei korero.

Source : Ngata, 1944.
Whakapapa Tables,
p.5.

TE UPOKO TUARUA

'...Kua uhia te kakahu taratara...'

1. Te Kirimate me ōna āhua.

Ko tēnei kupu ko te 'kirimate', he kupu whakarite, he kupu e whakatauirā ana i te whanaungatanga o te tangata ki te tūpāpaku, otirā ki te whanaungatanga e taka ana ki raro i tēnei kōrero nā, he whānau kotahi. Mā te kupu tonu ia hei whakaatu atu ki te tangata e whakarongo ana, e kite iho ana rānei, i tēnei kupu. Ka taka katoa ki raro i tēnei kupu ngā whanaunga, mai i ngā mea pakupaku ki ngā mea tino pakeke rawa, tāne, wāhine atu hoki, mai i te tuatahi ki te tuarima. Ēngari, i roto i ēnei wā, me kī, mai i te tuatahi ki te tuatoru, tuawhā rānei. Kei te āhua tonu o te noho ā ētahi whānau, ā, me te titiro hoki, me te whakapono hoki i o rātau tikanga. Hei ētahi wā kua tauawhitia mai ko ngā whāngai, ahakoa kāore i whanaunga tata i runga i ngā tātai whakaheke, ēngari, nā te tata noa iho anō, tauawhitia ki roto i tēnei āhukatanga o te kirimate. Nā, he kirimate katoa ēnei.¹⁶ Ka mutu, i ēnei rā, ko ngā ingoa e kitea iho ana i roto i ngā pānui o ngā tūpāpaku i ngā nūpepa, koia rā rātau i ngā mea, e kiia ana, kua taka ki raro o te āhukatanga o te kirimate.

Kāore e pokanoa te tangata ki te kī, ki te whakauru atu rānei, i a ia ki raro i te karangatanga, kirimate. I roto i ngā nohanga tāngata, otirā, i te nohoanga a te Māori e noho kāinga ana, e noho ā whānau ana, e mōhio katoa ana anō rātau ki a rātau anō, te whanaungatanga o tētahi ki tētahi.

¹⁶ Me ki pēnei ake, he 'whanau kirimate' tenei hei tauira i te āhua o tā rātau, o tō rātau nohopū.

Arā, ka mōhio rātau ko wai ngā mea e tika ana kia taka ki raro i te āhuatanga o te kirimate, ko wai ngā mea kāore e tika ana kia uru atu ki roto i tēra tūranga. Tae atu hoki ki ōna whakariterite katoa, e mōhio katoa ana rātau, me aha, he aha ngā tohutohu, he aha ngā mahi hei mahi mā rātau.

I te nuinga o ngā mate, whakaritea ai, kia kotahi, kia rua, kia toru noa atu rānei, ngā mea pakeke o te whānau kirimate, hei kanohi mo ētahi i roto o te paemate.¹⁷ Hei ētahi wā ko te tamāhine tuakana, hei ētahi wā ko tētahi rānei o nga tamāhine tuakana, i noho tūturu i te wā kāinga tonu.¹⁸ Ēngari, i te nuinga o ngā mate nei, e mohio tonutia ana ko wai hei noho, a, hei kanohi nui tonu mo te hunga kei te paemate. Ko ngā tino kaupapa e uru atu ai tētahi ki roto o tēnei āhuatanga: ko tōna pakeke, ko tōna mōhio, ko tōna whanaungatanga, ā, me tona āhei tonu ki te mahi, ki te whakautuki i ngā tikanga i roto i tēnei momo tū ā te tangata.¹⁹ Ko te tikanga o roto i tēnei rohe, o runga i ēnei marae, mo ngā kirimate, kāore e noho ana te katoa i roto i tēra karangatanga, o te paemate.²⁰⁾

Ko te toenga o te whānau kirimate, ko tā rātau mahi, he tiro tiro, he whakaū, kia pai te hāere o ngā mahi i te wā o te tangihanga. Mā rātau hei whakatika te takoto o te wharenuī, ngā raruraru katoa e pā ana ki ngā kai, te taka i te kai. Otirā, ki te titiro, ki te whāwhā, ki te whiriwhiri, i ērā

17 Tirohia ki te whārangi 30

18 Nā te Kaikōrero A tēnei.

19 E whakapono katoa ana ngā Kaikōrero ki ēnei āhuatanga.

20 Nā ngā Kaikōrero A, B, D, F, i homai tēnei kōrero.

mea katoa o runga, o roto, i te marae, e taea ai te kī, koinei te manaaki ā te iwi, ā te whānau, i tōna mate, ā, i ōna manuhiri hoki. Kia tutuki ai tēnei āhuatanga, ka wehewehetia ngā mahi i waenganui o te whānau kua pania e tēnei mea, e te mate. Ka hāere tēna o te whānau ki te mahi i ngā mahi e mōhio pai ana ia; tēna ki tāna, tēna ki tāna, tēna ki tāna.

Otirā, e mōhio katoa ana anō ngā mea o te kāinga, ko wai te tāngata māna hei ārahi, ko wai te tangata māna hei kōrero, hei whakataua i ngā kōrero e pā ana ki te mate. Hei ētahi wā ko te kaikōrero tonu o te whānau, ā, ko ētahi, ko ngā mea e pai noa ana anō te taka mai o tēnei mea o te tūranga kaikōrero, ki runga i a ia. Kei tēnei tangata ngā kupu whakamutunga mo te āhua ki ngā raruraru, ki ngā whakahāere o te mate. Otirā, ko ngā kupu whakataua, me mātua kōrero anō i waenganui i te whānau, i te hapū, i te iwi rānei. Ēngari, ko te whakapuaki o te whakaaro a taua huihuinga, ka riro mā te tangata kua tohua e tōna whānau, e tōna hapū rānei, hei hari i ngā mahi o runga i te marae. Ēngari, mai rā anō, kua takoto te tauira hei whai hāere māna, e mōhio ai ia i ōna nukunuku, i ōna nekeneke. Ko te mea o roto i ēnei mahi katoa, e mōhio ana tēnā, tēna, tēna, o runga i te marae i ngā mahi hei mahi māna.

Ko tā te kirimate mahi, he noho, he whakamāmā i te wāhi ki ngā tāngata o te marae. Ka mutu, he awhina mehemea e whai wahi ana ratau ki te āwhina. Nā, ko ngā mea kirimate tūturu, ka noho ki te wāhi o te pāemate, ā, ki roto hoki i te wharemate;²¹ ko ngā mea o te kirimate kāore e taka ana ki

21 Tirohia ki Te Ūpoko Tuatoru mo ngā whakamārama.

roto i tēra āhuatanga, ka whakawātea i a rātau ki te mahi i ngā mahi mo ngā ope kei te whakaeke, hei whakarite hoki i te wāhi a te marae ki te manaaki i ōna ope, me ōna iwi hoki. Nā, ko te wāhanga ki a rātau i roto anō hoki i te wharemate, he poto noa iho.²² Ēngari, ko te mahi nui mā rātau he noho hei āwhina, hei taituarā mo te paemate. Ka tutuki ēnei āhuatanga katoa, mehemea kei te pai, kei te tika, kei te hāngai tā rātau whakahāere i ngā mahi katoa o runga i te marae, arā, mai i te wharenuī ki te wharekai, ki ngā wharepaku, ki ngā kai, me ērā mea katoa.

Nā, ahakoa, noho motuhake mai te wharemate i roto i ēnei mea katoa, kāore e hikoi ētahi mahi mehemea kāore te wharemate i reira. Otirā, kāore e tutuki pai ngā mahi o te wharemate, mehemea kāore ētahi atu o te kirimate i reira; ētahi o ngā whanaunga, ētahi o te whānau, o te hapū, o te iwi rānei. E tū ana tētahi, nā te mea, kei reira tētahi. Koia tēnei tō rātau āhua tō te kirimate, me ōna mahi katoa.

2. Ko te tūpāpaku.

Ahakoa ko wai te tangata, he wāhanga, he tūranga tōna, i roto i te āhua o ngā whanaungatanga o tēnei mea, o te iwi Māori. Nā, ko te kupu i homai ki a au hei whakatauirā i tēnei āhuatanga, ko te kupu, karangamaha. Na, hei whakamārama ake i tēnei, hei whakatauirā ake i tēnei kupu me pēnei ake nā: ki te tiki atu koe i tētahi tangata, ka titiro ki a ia, hei tētahi wā, he kōka, hei tētahi wā, he tipuna, hei tētahi wā kē, he tamāhine, he tuakana, he taina rānei, he kōka whāngai rānei, ā, he maha noa atu ngā whakamāramatanga, ngā kupu hoki, e pā ana ki tēna, ki tēna, ki tēna. Nā, koia

22 Tirohia ki te wharangi 40 mo te tikanga o tēnei, me ngā whakamārama e pā ana.

tēnei ko te āhua o te Māori, mai rā anō, ā, tae ake ki tēnei wā, kei te pēnei tonu tōna āhua. Nā, ka kitea i roto i tēnei momo tū, noho rānei, ā te tangata, ka taea te whakawhanui te whakawhāiti i ngā whanaungatanga, i ngā tātai whakaheke, i ngā tātai hono o tēnā tangata, ki tētahi, ki tētahi atu. Koia tēnei ka whakatauirā ake i runga nei, hei ētahi wā, kua tū ia i roto i ngā tūranga nei, hei ētahi wā, kāore noa iho.

Nō reira, ka mate ana te tangata, ka noho tonu tēnei āhuatanga. Nā, nō roto i tēnei āhuatanga ka kitea i pēhea i hua ake ai te āhua o te whakarite, otirā, ā te iwi, ā te whānau rānei, ko wai ka taka ki roto i te kirimate me te paemate. Anā, mai i tēra whanaungatanga, kua tāea te hono-hono hāere o ngā ope, e whakaeke mai ana, ki runga o te marae. Koirā ka kōrero ake, ahakoa ko wai te tangata e whakaeke ana i runga i te marae, ka tāea te tiki atu i tōna whanaungatanga, ahakoa tawhiti, ahakoa tata, i te tūpāpaku e takoto ana. Hei ēnei rā, kua whāiti mai tēnei mea te hoa, te hoamahi, ki roto i te karangatanga, he whanaunga.²³ Ka mate te tangata, kua riro mā tōna mate hei whakahuihui te hunga ora me ngā tāngata e kōrerotia ake nei. Tae atu ki te hono-hono i te hunga ora me te hunga mate, ā, me ngā kōrero katoa e pā ana ki tēnei āhuatanga. Ā, waiho anō hoki te mate nei hei whakahoki ā-wairua mai i ā koro mā, i a kui mā, ki te wā o te tangihanga. Ā, waiho anō hoki te mate o te tangata hei tūhonohono anō, hei whakahou anō, hei whakaohoho ake anō, i ngā whanaungatanga o tētahi ki tētahi. Tēra pea, kua ahi-

23 I ēnei rā, kua uru te hunga rāwaho ki roto i te kupu whanaunga. I mua, ko ngā mea noa iho e taea ngā tātai whakapapa te tūhonohono.

teretere,²⁴ nā te roa e kore e kite ana o tētahi i tētahi.

i) Ngā āhuatanga e pā ana ki te tūpāpaku

Mo te āhua ki te tūpāpaku, kei kona ētahi tikanga hei whakariterite, hei whakatūtuki, inā, mōhiotia kua mate he tangata. Kua takoto kē ōna tauira, heoi anō, tā te hunga ora he whai hāere. Otirā, ka wehewehe ngā wāhine ki te mahi i ā rātau mahi, ka wehewehe anō ngā tāne ki te mahi i ā rātau mahi e rite ana. Nā, hei ētahi wā, kua riro ko rātau katoa ki te mahi i aua mahi nei. Engari, ~~mo te~~ wāhanga ki te tūpāpaku, me kī ake pea, e toru ngā wāhanga e pā ana ki a ia; ko te kāinga o te tūpāpaku, ko te whakamōhiotanga, ko te tūpāpaku tonu. Nā, ka riro katoa ēnei wāhanga mā te kirimate tonu hei rāwekeweke, hei whāwhā hoki i taua wā anō.

a. Ko te kāinga o te tūpāpaku

Ko te kāinga o te tūpāpaku, ka riro mā te kirimate hei whakapai, mo te taenga atu o tēnei mea, o te manuhiri, otirā ko te whānau tonu. Ko te mea nui o tēnei āhuatanga, he whakanoa i te whare me te whenua o te whare, kia watea ai mō ngā tāngata ki te hāere atu, ki te torotoro, ki te mātakitaki kia tae rawa ki te wā o te 'takahi o te whare'.²⁵ Nā, koia tēnei he whakawātea, he hiki i ngā paihere o te mate o te

24 Ko tēnei kupu e whakaahua ana i te roa o te ngaro mai o tētahi, o ētahi rānei, whanaunga i a rātau anō; nā te kore hoki e kitekite o ngā tamariki, mokopuna hoki, i a rātau anō, kāore e tipu te matemate-a-one. Nō reira, a tōna wā, ka tineia te ahi-whanaungatanga. Ko te teretere o te ahi e pēnei ana nā, kei te rekoreko, kei te tau kapokapo, kei te kimokimo. Ki te kore e whangaitia ki te wahia, ka hemo te ahi. He pērā anō te whanaungatanga. Mā te kitekite e toutou ano te ahi-aroa.

25 Tirohia ki Te Upoko Tuaono mo ngā āhuatanga e pā ana ki tēnei.

tūpāpaku, kia tae rā anō ki te wā e takahi ai te whare.

Ko te whakanoa o te whare, ka riro mā tētahi o ngā pakeke tonu o te whānau, o tētahi rānei, o waho atu o te whānau, e matatau ana ki ēnei āhukatanga, ki ēnei mahi. Ko tāna mahi, he hāere ki roto i te whare, ki runga anō hoki i te whenua. Kei i a ia āna tāonga; he wai, he aha atu rānei, me āna karakia, hei whakanoa i te whare, me te whenua. Nā, he wete tēnei i ngā paihere o te tapu kua taka iho ki runga i te whare o te tūpāpaku. Otirā, ki te whare i nohōia ai e te tūpāpaku.

Ko ētahi o tō mātau rohe e whakapono ana, ka noho te wairua ki te kāinga, ki te whenua rānei, e tū ana te whare. Tēra pea, ka pā tētahi mate ki ngā tāngata, e kūare ana, ki ētahi atu tāngata rānei, ki ō te whānau tonu rānei, kāore anō kia whakarītea e tēnei mea, e te karakia. Nā, ki te kore te karakia, ko te whakapono, ka noho tonu ēnei āhukatanga, tapu, kino anō hoki pea, ki roto i taua whare, me te whenua. Ka noho hei patu i ōna tāngata anō. Nō reira, ka whaka-hāeretia te karakia hei whakatūpato, hei wetewete hoki, i te āhua o te tapu. Nā, kāore he rerekētanga, ahakoa mate mai i tawhiti, mate tonu rānei i te kāinga. Ka noho tonu tēnei hei mahi e tika ana kia mahia, arā, te whakanoa o te whare.

Ko te rūma nui tonu, ko te rūma noho tonu o te whare, te wāhi e whakarite ana hei huihuinga mō ngā mea e hāere ana ki roto. Ka whakarītea ko te pouaru, ko tetāhi atu rānei o te whānau o te tūpāpaku, ki tētahi wahi o roto i te rūma, e hāngai ai te tae atu o ētahi ki a ia, ki te kōrero, ki te whakatata atu rānei.

Rongo kau ngā tāngata kua hemo he tangata, kua hāere rātau ki te whare, ki te tangi, ki te whakapuaki i ō rātau āroha, i ō rātau pouri. Nā, ko te hāere ki roto i te whare he rite tonu anō ki te hāere ki runga anō i te marae, me ōna mihi, me ōna whaikōrero. Ēngari, nā te whāiti o te tūranga whare, ā, me te whare tonu hoki me ōna rūma, kāore i rīte tūturu te āhua o te hāere o ngā karanga, o ngā pōhiri, ngā poroporoaki, ngā whaikōrero ki te tūpāpaku. Ahakoa anō, nā te mea kei roto i te whare ko ētahi e āhei ana ki te whakapuaki i ō rātau whakaaro pouri i tēra wā. Hei tenei wā anō, kua whakariteritea hoki, kua kōrerotia e ngā tāngata kei reira, te āhua o ngā nukunuku, nekeneke o runga i te marae, tae noa ki te wā e tae mai ai te tūpāpaku, tūtuki noa ai ngā mahi. I tēra wā anō, e tika ana, mutu kau te āhua o ngā tangi, o ngā kōrero, kua tahuri te whānau ki te taka kai mā ngā tāngata kua taetae atu ki te whare.

Nā, ahakoa tae mai te whānau ki te whare, kāore te whānau e noho ki roto i te whare mō taua pō. Ēngari, ko tā rātau mahi he hāere kē ki te marae i te taha o te tūpāpaku, he noho mai rānei i te marae ki te tatari i te tūpāpaku.

Nā, kāore i tūturu ēnei kōrero mo ia tūpāpaku ka hinga. Ēngari, he tikanga tēnei ki konei, ki Te Horo me Hiruhārama, kia hāere te whānau ki te marae mo te pō tuatahi, me ngā pō e hāere ai te tangihanga. Ko tēnei āhuatanga, e kiia ana, he tuku kia riro mā te iwi whānui tonu hei tangi, kia riro mā te iwi whānui tonu, hei kawē te āhua o te kapua pouri, kua ūhia ki runga i te whānau, kua pania e te mate.²⁶

26 Na nga Kaikōrero B, D, ēnei kōrero. Otirā, mehemea e āta tirohia ana, he pai ake te wharenuī hei wāhi moea mō ngā manuhiri, tena, i te wāhi iti ki te kāinga o te tūpāpaku.

b. Ko ngā pānui me ngā whakamōhio.

Mai i te wā o te huinga ki roto i te whare o te tūpāpaku, ka whakamōhiohia ērā o te whānau e noho mamao ana, ērā o te whānau kāore anō kia rongō i te matenga o tō rātau whanaunga. Ka waiho tēnei mā tētahi o rātau hei mahi. Ko tāna mahi he wāea, he whakamōhio i ngā whanaunga katoa e homai ai ngā ingoa ki a ia. Nā, ko tēnei tangata anō hoki, he tangata e matata ana ki tōna reo Māori, i ōna tikanga Māori, ā, ki te reo Pākehā anō hoki. Ka mutu, e mōhiohia ana e ngā tāngata e whakamōhiohia atu rā.

Ko ngā mea tuatahi ki te whakamōhiohia, ko ngā mea tonu o te whānau tūturu ake. Nā, whai muri atu i tēra ko ngā whanaunga tata, ko ngā whanaunga tuarua, tuatoru i runga i ngā tātai whakaheke, ko ngā hoa tata, ka whakanui atu ai i te āhua o te rārangi ingoa. I roto anō i tēnei āhuatanga, mehemea he uaua ki te whakamōhio i ngā whanaunga, ka waiho mā te mea tuatahi e whakamōhiohia atu ai, mā te mea tuarua rānei. Ka waiho rānei, mā ngā mea e mōhio ana kei whea ngā whanaunga, e whakamōhio hāere. Nā, mehemea kei Ākarana, ā, kua riro mā tētahi o te whānau kei Ākarana e whakamōhio te nuinga o ngā whanaunga e noho ana i roto i taua rohe. Ka mōhio taua tangata, inā, whakamōhiohia mai ē ia e tēra o te wā kāinga, kua taka ki runga ki a ia te tikanga, ka riro māna te nuinga o ngā mea o roto o Ākarana hei kōrero. E mōhio pū ana ia ki tēra. Nā, e pā ana tēnei āhua ki ngā mea o te whānau kei Pōneke, kei hea ake, kei hea ake, kei hea ake. Ko te mea nui i whakamōhiohia rātau, ēngari, ko tā rātau mahi he whakamōhio i ētahi o te whānau tuatahi, ka whakawhānui hāere ai kia uru mai ai ngā whanaunga tata, me ngā hoa.

c. Ko te tinana tūpāpaku.

I ēnei rā he maha o tātau mate e hemo mai ana i roto i ngā hōhipera, otirā, kei te matemate tonu ētahi o tātau pakeke i roto i o rātau ake kāinga. Ahakoa anō, kua takoto i te ture āna kōrero, arā, me mātua whakatutuki rawa ngā āhuatanga e pā ana ki tēnei āhuatanga ki te mate o te tangata. Kātahi anō, ka āhei te hunga ki te āta whāwhā, ki te āta titiro, ki te āta tangi, i tō rātau mate.

Mehemea i mate ki te hōhipera, e whakaaetia ana te whānau kia noho ki te taha o te tūpāpaku, ahakoa anō, kāore anō kia whakahāeretia e te hōhipera, e te ture hoki, ngā tikanga e pā ana ki tēnei mea, te tinana tūpāpaku. Arā ia, ko te tiro-tiro he aha rawa te kaupapa, te take rānei, i mate ai te tangata. Hei ētahi wā, kei te āhua tonu o te mate o te tangata. Tērā pea, he mate tōna tinana, he aha kē atu rānei, tētahi āhuatanga hei whakaroaroa, hei whakauaua rānei, i te whakawātea mai i te tinana tūpāpaku. Hei ētahi wā hoki, nā te āhua o te hanga o te tinana tangata, arā, kāore e tino pai kia kitea ē ngā whanaunga, mā reira e whakaroaroa. Otirā, mā reira anō hoki, e kore ai e tata te whānau ki tō rātau whanaunga. Hei ētahi wā hoki, tērā pea, ko te aitua o te tangata, tērā āhuatanga i kino te haehaetia o te tinana, te whatiwhatinga o ngā peke, o ngā whēua rānei, ā, te tāmia, te penupenutanga o te tinana.²⁷

Ka haria te tūpāpaku ē ngā tāngata mahi o te hōhipera ki tētahi wāhi kua rāhuitia e āhei ai te whānau kia kite, ko

27 Ki te pēnei, kua waiho te uhi, otirā te taupoki o te kāwhena, kia kati tonu i te wā e hāere ana te tangi-hanga.

rātau anake.²⁸ Ā, he pai hoki tēnei āhuatanga mo te hōhipera tonu, nō te mea, kāore e raruraru te hāere o ngā mahi ā te hōhipera. Kāore hoki e matakītakīhia mai te whānau e tangi rā i tō rātau mate.

Ka tonoa he Minita Karakia e te whānau kia hāere mai ki te karakia i te karakia tuku, ki te kōrero atu rānei i ngā tāngata o te whānau kirimate, arā, ki ngā hiahia o te whānau me ērā atu āhuatanga hoki. Ko ngā tāngata e mōhio ana ahau e tono ana, he Minita o ngā Hāhi Karaitiana, he Minita rānei no te Hāhi Ringatu. Ki te kore he Minita, ka riro mā tētahi anō e matatau ana ki tēnei āhua, ki te karakia, ki te wete i te tapu. Ko te kaupapa o te karakia, e ai ki te whakapono o ngā tāngata, hei tuku i te wairua o te tūpāpaku kia hoki ki te wā kāinga e mōhiotia nei, ko Hawaiki-nui, Hawaiki-roa, ko Hawaiki-pamaomao. Otirā, ki te wāhi e okioki ai te wairua, o tēnei mea, o te tangata. I ēnei rā anō hoki, kei te āhua tonu o ngā meaehari ana i te karakia, ka kiia, e hoki ana te wairua ki tōna Kaihanga, arā, ki te Mātua-nui-i-te-rangi. Kei te hāere tonu ēnei whakaaro e rua, ēngari kāore e taupatupatu ana tētahi ki tētahi. Ki te whakarite te ture, te hōhipera rānei, me āta titiro anō te kaupapa i mate ai te tūpāpaku,²⁹ kua haria te tinana ki te wāhi e rite ana mo tērā hanga mahi.³⁰ Inā mutu tonu te wāhanga ki te ture, kua tikina mai e te tangata mahi tūpāpaku.³¹

28 Mehemea e mōhiotia ana kei te whakahemohemo te tūpāpaku, kua waiho tēnei hei tikanga tūturu, pēnei anō i ngā wā o mua. Kia whakatata, kia noho tata, kia noho ngā whanaunga tata, me ngā hoa, ki te tūpāpaku tonu.

29 Should a post-mortem be necessary.

30 Morgue.

31 Undertaker.

Mehemea i mate ki te kāinga, tērā pea, ka tonoa he tākuta kia hāere mai, ā, mehemea ka taea, kua whakatutukihia te wāhi e rite ana mo ngā tiwhikete, me ērā momo raruraru i kōrerotia ake i runga nei.

Mehemea ko ngā kāinga kei ngā tuawhenua, kua tonoa ko te nēhi o roto i tērā rohe, kia hāere mai ki te whāwhā, ki te whakatikatika i te tinana, ā, hei ētahi wā, ko tētahi tonu, o te whānau, hei mahi i te tinana tūpāpaku. I roto i ngā kōrero i homai ki ngā whānau³² mo te āhua o te whakatikatika i te tinana tūpāpaku, poto noa taku whakamārama mo tērā wāhanga. Ka horoia te tinana, otirā, ka pōkepokea te kanohi i mua i te werohanga a te anu-mātaotao, e mārō ai te tinana tūpāpaku. Ka pēhia iho te poho, kia rere ake te hau mate o roto i te tinana. Mai i tiki hope ki raro, ka tākaihia, kia rere atu ai ngā wai tinana ki roto i te takai. Mutu atu i tērā, kua kākahutia i ngā kākahu i whakaritea ai e te whānau.³³

Hei te nuinga o ngā whānau Māori, kāore rātau e hiahia ana ki te whakarere i te tinana inā mate he tangata. Mehemea ki te tūtuki ngā tikanga e pā ana ki te ture, i roto i te wā poto, kua riro mā te whānau tonu e hari atu te tinana. Hei ētahi atu wā, tērā pea, ka mahue iho te tinana ki te takoto-ranga tūpāpaku³⁴ o te hōhipera mo tētahi pō, roa atu rānei, koinei tētahi āhuatanga e pā pouri ai, e pāmamae ai, te hunga kua pania e te mate, kua taka rānei, ki roto i te karangatanga, kirimate. Nō te mea, he āhuatanga rerekē, te

32 Nā te Kaikōrero A ngā whakamārama.

33 Mehemea, i te hiahia te whānau, e āhei ana rātau ki te horoi, a, ki te kākahu i te tinana, ahakoa i mate kē mai, i roto i te hōhipera. Ēngari, mā te āhua tonu o te mate e taea ai tēnei tikanga.

34 Morgue.

whakarere o te whanaunga kua mate i roto i te takoto moke-
 moke , i te takoto o tana kotahi noa iho. Ēngari, i tūa atu
 anō i tērā, mo tana takoto i roto i te mātao, i roto hoki o
 taua wāhi kāore nei e tauawhia ana e te mahanatanga o te
 tinana whanaunga, o te huihuinga whanaunga. I ngā rohe o te
 tuawhenua, pēnei i te Tairāwhiti nei, hei ētahi wā, ka haria
 tika tonu te tinana ki te marae, inā mutu te wāhanga ki te
 ture. I ngā tāone, pēnei me Tūranga nei, ka haria te tinana
 ki te takotoranga tūpāpaku kei ngā tāone,³⁵ ā, e āhei ai ngā
 whanaunga ki te noho tahi me ia. Kia whakarītea rā anō he
 karakia e taetae atu ai ngā hoa me ngā whanaunga kei te
 tāone, ā, ka whakahoki ai ki te marae. Hei ētahi wā, kei te
 tāone tonu te marae. Hei ētahi wā, kua haria ki ō rātau
 marae kāinga tonu, i waho mai ō ngā tāone.

Ko te tangata mahi tūpāpaku, he tangata e matatau ana
 ki ngā āhuatanga o tēnei mea, o te tangihanga, i roto o te
 rohe o Tūranga, ā, tae atu hoki ki ngā roherohenga o Ngāti
 Porou. Mehemea e hiahia ana te whānau ki te noho tahi me
 te tūpāpaku, ki roto i te takotoranga tūpāpaku i te tāone, e
 pai ana tērā, e whakaae ana te tangata mahi tūpāpaku i tērā
 āhuatanga. Otirā, he tangata matatau ki te tohutohu, ā, ki
 te whakamārama hoki i ētahi o ngā paihere kei runga i te
 whakawātea o te tūpāpaku. Mai i ērā momo whare, mai i ērā
 momo paihere, kei te āhua tonu o te hiahia o te whānau, te
 nui, te iti rānei, o ngā whakahāere a te tangata mahi
 tūpāpaku.

35 Funeral parlour or chapel.

Ēngari, i roto i ēnei rā, ko te nuinga o ngā tūpāpaku e riro ana, māna tonu, hei whakapai, hei whakatikatika. Otirā, māna e whiriwhiri nga āhuatanga hei whakamāmā i te wāhi ki te whānau kirimate. Nō te mea, ko te nuinga o ngā tangihanga mai i te rua ki te whā rā te roa, he pai tonu kia riro mā tēnei momo tangata hei whakapai te tinana tūpāpaku, e āhei ai te tangihanga te waiho kia hāere ana mo te roanga, mo te rua, toru, whā rā rānei, kāore e tere kino te tūpāpaku.

Ko te mea nui i roto i ēnei āhuatanga katoa, e pā ana ki te whakapai o te tinana o te tūpāpaku, otirā, i te wā kāore anō kia tae ki te marae, kia kaua ia e waiho kia takoto takitahi noa iho, kia takoto mokemoke. I ngā wā o mua, e kiia ana hoki, kia kaua e waiho te tinana tangata kia takoto noa, kei riro hoki i te hoariri, i te tangata kē, ka tūkinotia, ka waiho hei hāhanitanga, hei tāwaitanga i roto o tēnei mea, i te waiata, i te haka, i roto noa iho rānei, i ngā kōrero ā tētahi iwi ki tētahi.

3. Ko te paemate.

Ko tēnei kupu ko te 'paemate', e whakaari ana i te āhua o te whānau kua mahue pani, arā, ngā whanaunga, ahakoa kāore e taka tūturu ki raro i tēnei karangatanga. Nā, he tipuna, he matua, he tuakana, he taina rānei. Ēngari, i runga i nga tātai whakapapa, e noho tonu ana ki raro i te karangatanga, he whānau. He rerekē mai anō te paemate, i te kirimate. E āhei ana ētahi o te kirimate ki te whakauru atu, kia noho i roto i te hunga paemate, ēngari kaua te katoa. Ko rātau ngā kanohi mo ētahi ki roto i te hunga paemate.³⁶ Ko ētahi atu,

36 Tirohia ki whārangi 18

o te hunga paemate, he mea pakeke anō, otirā, he whanaunga ki te tūpāpaku. Hei ētahi wā rānei, ko ētahi, he hoa piripono no te tūpāpaku.

Ko tā te paemate mahi, he tauawhi, he whakamāhana i te kīrimate, i te tūpāpaku anō hoki, kia kua e mahue mokemoke, mai i te wā i timata ai te tangihanga, ki te wā e ngaro atu ai te tūpāpaku, ki te kōpū o te whenua. Mārama tonu te kaupapa i noho ai ko ngā mea pakeke o te whānau hei paemate. Na te mea, kei te mōhio rātau ki ngā āhuatanga o tēnei hunga.

Nā te mea kei te noho te paemate i te taha o te tūpāpaku, o roto tonu i te wharemate, kei te noho tapu rātau. Ki ō ngā Kaikōrero whakaaro e rite ana mo ngā tikanga Māori, mo ngā whakapono hoki o te Māori, ko ngā mea o te ao Māori i takea mai i te pō uriuri, i te pō kerekere, i ngā atua rā anō. Ko aua mea, he mea kua tohia e tēnei mea, e te tapu. Ahakoa he taputapu, he mahi Māori rānei, ēnei mea katoa, he tapu.³⁷

Ēngari, ka tāea e rātau te hāere ki te wharepaku, me te hāere ki roto i te whare mo te kapu tī, ā, mehemea kua whakanoatia³⁸ e rātau anō.

Nā te mea kei te noho noa te wharekai, me ngā tāngata e mahi ana i reira, kāore e tino tika kia hāerere noa iho tētahi o te tapu ki konei, tētahi rānei o konei ki te wāhi tapu. Ka noho wehe ki ēnei whare e rua, arā, te wharekai me

37 Metge, 1976, p 24. 'Anything associated with the supernatural was invested temporarily or permanently, with tapu... and so were all objects and activities of social value.'

38 Mā te wai e whakanoa, nō reira ka tīkina te wai e te tangata, ka ruiui ki runga i tana tinana, ā, ka horoi i ōna ringaringa.

te wharemate, nā, me wehe kē anō ngā tangata o ēnei wahi.³⁹

Ko ngā wāhine pakeke e noho nei i roto i te paemate, o roto o Hiruhārama me Te Horo, he wahine e matatau ana ki ngā tikanga o roto o te wharemate, otirā, he wahine e matatau ana ki nga tikanga hoki o te marae. Ko rātau e marama ana ki ngā tikanga e pā ana ki ngā whakariterite o roto i te wharemate, o roto i te wharenuī, ki ngā āhuatanga e pā ana ki ngā whaikōrero, ki ngā waiata, ki ngā wāhi e tapu ana, ki ngā wāhi e noa ana, ki ngā wāhi e uaua ana, ki ngā wāhi e māmā ana, ēnei mea katoa e mōhiotia ana e rātau.

Ki te uru he wahine ki roto i te wharemate, kia noho paemate, ehara tēra i te mahi māmā ki a ia. He mahi uaua, he mahi taumaha. Nā te āhua o ngā tikanga, e kore ai ia e āhei ki te hāere noa mai ki waho, i te wā hāere ana ngā mahi, nō te mea, kei te tapu ia, ā, nā te mea, koira tonu te tikanga. Nō reira, he wā tēnei, mō ngā wahine, e kore ai rātau e tino moe, e kore ai e tino kai, e kore ai e tino wātea ki te hāere ki te mimi, a, ki te whakaoraora ake o rātau tinana rānei, ki te horoi, ēnei mea katoa, e paiheretia ana ngā mea o roto i te paemate.

Ehara anō hoki, te tangi a te wāhine i te mea māmā, mehe-mea e tirohia ana i te roanga o te wā e noho ana te paemate ki roto i te wharemate, i te nui o ngā ope whakaeke, i te roa hoki o ngā kōrero. Otirā, mā ngā āhuatanga tonu, mā ngā tikanga tonu o te whakahāere o tēnei mea, te tangihanga, e pupuri te hunga paemate ki roto i te wharemate, ā, tutuki noa te āhua o te tangihanga. Mehemea, ka uru te tangata ki roto i tēra āhuatanga, kāore e roa, ka kitea ngā patu o te tinana tangata

39 Metge, 1976, p 8, '...people (are) more or less tapu or noa in relation to each other.'

i roto i tēnei āhua, he whakapau kaha, he whakakati ngā, a, ka whakaekea te tinana, e tēnei mea, e te māuiui. Nō reira, ka kitea i roto i te noho ā te paemate tō rātau nui, he aha te kaupapa i pērā ai tā rātau noho, arā, he tauawhi, he tai-tuara hoki, hei whakamahana, hei hoa, hei tangi, mo te tūpāpaku, mo te kirimate hoki. Mā ēnei mea e māmā ai te hāere, e māmā ai hoki te wāhanga pouri kua ūhia nei ki runga i te kirimate. Nā te mea he pakeke katoa ngā wāhine kei roto i te wharemate, he mea whakamīharo i te mātakitaki, i te titiro, i a rātau i roto i tērā āhuatanga.

E ai ki ngā kōrero, ki ngā rongo hoki, mehemea ko te hunga taitamariki, ka uaua ki a rātau te noho pūmau ki runga i ngā āhua e kōrerotia ake nei i runga, nō te mea, kāore anō kia taunga ki roto i tērā ahuatanga. Heoi anō, mā te wā rātau e whakataunga, mā te wā rātau e ako, ā, e mau ai ki ērā āhuatanga. E ai anō hoki ki ngā kōrero ā ngā kuia nei, mā te nohopuku o te tangata, arā, o te wahine, ka mōhio ia ki tēnei mea, ki te mamae, ki te pouri o te ngākau, ki te nohopuku, kore kai, kore mimi, kore oraora. Mā tērā, hei whakamātau te āhua o tāna tangi, mehemea, he tangi i pupū ake i te whatu manawa tonu, he tangi wai kamo mimiti noa iho rānei.

I ngā wā o mua i te taenga mai o te Pākehā, i te Māori anō ōna kākahu, hei mau i te wā o te tangihanga, ā, i ēnei rā, ko te mea e kitea whānuitia ana o te kākahu wāhine i roto i te āhuatanga o te tangi, ko ngā kākahu pango, me tētahi hai, kāmata poroporo rānei, o runga i ngā kākahu. E ai ki ngā kōrero ā ngā kuia, koinei ngā tohu mo tēnei mea, mo te whakamomori, ā, mo te tangi tonu hoki. Āpiti atu ki ngā kākahu pango nei, tērā pea, ka whatīa mai tētahi rau rākau

kia kitea te kākāriki o tenei mea, o te parekawakawa,⁴⁰ inā rā, koinei te tohu o tēnei mea, o te tangi o te tangata ki āna mate.

Kāore e tino whakaaetia, otirā, e whakahē ana te nuinga o ngā wāhine nei, kia mau tarau tane te wahine o runga i te marae, arā, ki te mau tarau roroa te wahine ki runga o te marae. Ki a rātau hoki, e kī ana rātau, koinei te tohu o te whakaiti o te tangata i a ia i roto i tēnei āhuatanga. E kī ana anō hoki, tētahi o āku Kaikorero, he pai kē atu ki a ia kia kitea e ia i te wahine mau tarau roroa, anā, tēnā ki te kite i te wahine e mau panekoti ana, ka mutu e kite ake katoatia ana te nuinga o tāna hanga, mai i nga rekereke ki nga kūhā. Nō te mea, ēhara tērā i te tohu o tēnei mea, o te whakaaro o te tangata ki te hunga kua pania nei e te mate. E kī ana, 'Koia, ēhara te wharemate i te wāhi hei whakaatu i ngā waewae o te hunga ora. Ko tāhau mahi he tangi, ehara i te mea hei whakangahau i te tangata.'

Kāore e whakaaetia te kai, te inu, te kaihikareti hoki, i roto o te Wharemate. Kei te mau tonu tēnei tikanga, i ēnei rā, nō te mea, he tohu whakaaro nui tērā ki te tūpāpaku, ki ngā ope kua whakaeke mai ki runga i te marae. Inā, tae mai rātau, kua kite rātau i te kaha o te manaaki a te hunga kāinga i tā rātau tūpāpaku. Heoi anō, mā ēnei ture, mā ēnei tikanga, hei whakaari te āhua o te mau, o te whakaponu, o te kaha o te hunga kāinga, i te pupuri i ngā kaupapa i hangaa mai ai te āhua, o tēnei mea, o te tangihanga, me ngā tīpuna o te iwi Māori.

40 Titiro ki te tuhituhinga nā G. H. Smith, mō ngā kōrero e pā ana ki tēnei āhuatanga.

Nō te hunga wāhine tenei tūranga, ēngari, e āhei ana ngā mea tāne ki te whakauru atu. He mea tika ki tā te whānau, ki tā te hapū rānei, titiro kia noho te pouaru tāne ki roto i te wharemate, mai i te tīmatanga ki te mutunga, ā, e taka atu ai hoki ki roto i te karangatanga, paemate. E tika ana anō hoki kia kitea a ia, e noho ana i te taha o tōna hoa pūmau. E āhei ana ētahi atu anō o ngā mea tāne, arā, whanaunga tāne, ki te hāere anō ki roto i te wharemate. Ēngari, ko ngā wā e hāere ai rātau, ko ngā wā e māmā ana ki te paemate, e māmā ana hoki i runga i te marae. Nā, ko te nuinga o ēnei wā, kei te ata hāpara, ēngari, kāore rātau e uru atu ana ki raro i tērā karangatanga, he paemate. Otirā, ko te wharemate anō hoki, tētahi he nohoanga wāhine, pērā me te paemate. Nō tēnei mea, nō te wahine, ēnei tūranga, ā, ēnei nohoanga hoki.

i) Nga nohoanga.

Inā, tata tonu te taenga mai o te tūpāpaku, kua whakarītea mai i a rātau i roto o te wharemate, kei te taha tara nui o te roro o te whare rātau e nohonoho mai ana. Takoto kau te tūpāpaku ki roto i te wharemate kua whakatikatika rātau i a rātau, ā, ka mau tonu i a rātau ēra nohoanga kia haria rā anō hia te tūpāpaku, mai i te wharemate, ki te tāpuke. Ko te pouaru, ā, ko te whanaunga tata rawa rānei, o te tūpāpaku, ko tōna nohoanga kei te taha mau o te tūpāpaku (e titiro whakawaho mai ana i te whare). Ko ētahi atu o te whānau kirimate, ka whakahuihui ki tōna taha, otirā, ki te taha mau hoki o te pouaru, a, huri noa i te roro o te whare, i taua taha anō. Ko tētahi taha o te tūpāpaku, arā, ko te taha katau o te tūpāpaku (e titiro whakawaho ana mai i te whare), he nohoanga ērā nō ngā whanaunga tata o te tūpāpaku, o ngā pākūhā rānei ka noho ki tērā wāhi. Ko ngā nohoanga kei ia taha o ngā pakihiwi o te tūpāpaku. Otirā, koinei anō hoki

ngā nohoanga mō ēra o roto i te paemate, he wāhine mōhio ki a rātau mahi, ki ngā tikanga hoki o roto i te wharemate. Mā rātau hei tohu, hei whakaatu ki o rātau hiahia i te wā e hāere ana te tangihanga. Heoi anō rā, ma te tūngou noa iho, mā te ara mai rānei, mā te kapu mai rānei, o te ringa, ka mōhiotia he aha o rātau hiahia.

Ko tēra wāhi, kei ngā waewae o te tūpāpaku, he waiho ana mō ngā manuhiri whakaeke mai ki roto ki te wharemate tonu, ā, mō ēra o ngā tāngata e hiahia ana ki te noho roa ki te taha o te tūpāpaku, i te wā i whakaeke mai ai tētahi ope. Ā, nō reira, ka waiho tēnei wāhi kia āhua wātea. Otirā ki te kī mai ngā waewae o te tūpāpaku, kua huri atu kia noho tata ki te kuaha tonu o te wharenuī.

ii) Te pō tuatahi.

Ko te wharemate te wāhanga whakamutunga o runga i te marae, ki te ata tau i te pō. Ka whakatikatika te paemate i a ia me ōna moenga. Ka hora ēnei ki roto tonu o te wharemate, ki reira moe ai. Kei kona anō, kei roto i te paemate, i te wharemate hoki, tōna wahine i tohungia ai, otirā, e mōhiongia ai e rātau anō, o roto i tēra wāhanga, Koia te wahine hei whakahau i nga kaimahi o runga i te marae ki te whakairi i te tāporena,⁴¹ mai i te tuanui o te whare, mehemea, kāore anō kia oti tēra mahi te mahi. Arā hoki ia, hei ētahi rāngi me āta whakairi ana te tāporena hei whakaruruhau, hei ārai atu hoki i te pakari o te whiti o te rā. Ēngari i ngā pō, mehemea kāore e whakairia, ka tīkina, ka whakatu, hei parepare atu i ngā ākinga a te pō, arā, i te hau, i te marangai, i te ua.

41 Tarpaulin.

Tuarua, hei whakamahana tonu i te noho a te paemate. Kāore e whakairia tēnei tāporena kia mutu rawa anō, te karakia o te pō.⁴²

Nā, hei tēnei wā, kua uhia te kanohi o te tūpāpaku ki tētāhi kākahu kia kore e ekengia e te ngārara, e te aha noa iho rānei.

Nā, hei ngā pō tuatahi e takoto ai te tūpāpaku ki tōna marae, kāore tonu ētahi o te kirimate e taetae mai ana i te rā tuatahi, nā te mea, e noho tawhiti mai anō ētahi, kei ngā raruraru tonu o ētahi, ā, me kī pēnei ake nā, nā ngā tikanga o tēnei wā. Mehemea e pēnei ana, kua riro ngā wāhanga o roto o te wharenuī i wehea ai mō rātau, i ngā mea o te hunga kāinga e noho ana i runga o te marae. Nā, hei ētahi wā hoki, he tikanga anō, kia noho ētahi o te kirimate, kāore e noho ana i raro i te karangatanga paemate, kia moe ki roto i te wharemate. Ēngari, ka waiho kia tino tata tonu ki te roanga o te pō, kātahi anō ka whakauru mai. Otira, mehemea kua tutuki katoa ano i a ratau a ratau mahi i whakaritea ai hei mahi ma rātau, i runga o te marae, inā mutu era mahi, e āhei ana rātau ki te haere mai, kia takoto, ki te moe i te taha o te tupapaku.

Kāore e whakaaetia kia whakaeke mai te manuhiri ki runga o te marae, inā taka te po, nō reira, ko te tikanga kia taetae mai i te wā e awatea tonu ana. Ka mutu, e tika ana anō ko ērā e tae mai rā i te ahiahi tuatahi, ko ērā o te whānau e mōhiotia ana, kei te hāere mai. E ai ki ngā kōrero, kāore e tika kia takaroa, kāore e tika kia tae mai ētahi kei roto i

42 Tironia ki te wharangi

tēnei karangatanga kirimate, o te whānau rānei kua pani, kia tae mai i te rā o te nehu, o muri rawa atu rānei. Nō te mea, ka kōrerohia, ka kitea e ētahi tēra āhua te takaroa, te whakaroa, he whakahīhī, he whakahāwea, he whakaiti, ā, he kore aroha .

Me whakamārama ake anō i tēnei wā, e kore e tāea te kati rawa atu te hunga kirimate takahi mai i te nuku o te whenua, mehemea i tae pō mai ki runga o te marae. Heoi anō te mea, mā te hunga kainga he 'riri' atu, ka mutu, he whakarata anō hoki, ka tuku ai, kia tangi i a rātau tangi. Kua whakamāramatia ake anō, kei ā rātau mahi, kei ō rātau raruraru, te kaupapa e kore ai e tere tae rawa mai

Inā mutu ngā raruraru katoa ki te wharemate kua tahuri te paemate ki te whakatikatika i a ia, ā, pēnei ana nā, ko ngā mea e hiahia ana ki te hāere ki te wharepaku, ki te horo-horoi rānei, ka whakariterite rātau, ko wai ngā mea hei noho ki roto i te wharemate, ko wai ngā mea e āhei ana ki te hāere. Otirā, ka mau rātau i ngā kākahu o roto i te wharemate, e kore e makere mai ēra tohu o tō rātau pouri, o tō rātau mamae, kia mutu rawa anō te tangihanga.⁴³

Kei roto i te wharemate e kitea ana te hohōnutanga, te haehaetanga o tēnei mea, o te whatu manawa, e maringi mai ai tēnei mea te āroha, e rere ai tēnei mea te hupe, me te roimata. Hei reira anō i kitea ai tētahi atu āhuatanga. Ka rangonatia tēnei mea te rangimārie, ka rangonatia tēnei mea

43 Koinei rā te tikanga ki ngā kuia i noho nei hei Kaikōrero mai ki ahau. Ka noho tonu rātau i roto i te mōhio kia mā rātau, a, kia kore tētahi e kino ki te rongu ki te kite ā tētahi atu i a ia, pēnei ana ngā whakaaro i roto i a rātau. Ko te mea nui ki a rātau tō rātau āroha ki tō rātau tūpāpaku ki tō rātau mate.

te tinana tangata, o tētahi ki tētahi, arā ia, te tinana o te hunga ora ki te hunga ora, hāunga to te hunga mate. He wehe kē anō tēra. Ēngari, ko te piripiri o te hunga o roto i te wharemate, koirā te mea ka rangonatia e te Īhu, e te taringa, e te kanohi, e te manawa tonu, e te wairua. Koinei taua mea e ai ki ngā kōrero ā ngā kuia nei, ko te aroha o tētahi ki tētahi.

Ko tētahi o ngā kaupapa i hangaia ai tēnei tikanga noho ā te paemate, he tauawhi, he piri, ki te pouaru, ki te kirimate, a, ki a rātau anō. Nō reira, ki a rātau, kei te whakamahanatia te wharemate e te aroha, e te hunga ora hoki. Kāore he māharahara, kāore he matakū, kāore he aha, o te moe i te taha i te tūpāpaku. He whanaunga rā hoki, nō reira, me awhi, me whakamahana, me noho tahi te paemate i tāna taha, mai i te wā e takoto ai ia, tae noa ki te wā e ngaro atu ai, ki te kōpu o te whenua.

I roto i tēnei wā anō, kua kōrerorero te paemate ki a ia anō, otirā, ko āna kōrero e kōrero ai ia i tēnei wā, ko ngā kōrero e pā ana ki te tūpāpaku, ki a rātau anō, ki ngā tikanga, ki ngā hē, ki ngā pai rānei, i ngā whakahaere o runga i te marae, ā, i ētahi atu tangihanga rānei e kite ai rātau. Tēra pea, ka kōrerohia te ngaro o tētahi o te kirimate. Tēra pea, ka waiatatia ētahi mōteatea ēngari, ko ēnei mea katoa e whai wāhanga katoa ana i roto i te noho a te paemate i roto i te wharemate, i te taha o te tūpāpaku. Nā, ka kōrero, kua noho puku, ka korero, kua nohopuku, ā, riro noa rātau i te moe. Ko ētahi ka moe, ko ētahi ka oho tonu, ka moe, ka oho tonu.

iii) Te ata hāpara.

I te ata hāpara, kua maranga te paemate, kua whakatikatika anō i tāna noho i roto i te wharemate, ā, ko ngā mea e hiahia ana ki te hāere ki te horohoroi anō, ki ngā wharepaku rānei, ā, kua hāere ēra, ēngari mātua whakariterite anō ko wai e hāere ana, ko wai e noho ana. Kia pēnei anō i te hāere ki te kai nei, ko ētahi ka noho, ko ētahi ka hāere. I tēra wā anō, tēra pea, ka hou mai ki roto i te wharemate, ētahi o ngā mea tāne, me ngā mea wāhine o te kirimate kua maranga, kua takatū ki muri ki te wāhi o te mahi kai. Ka hāere mai rātau ki te toro i te wharemate. Hei reira noho ai mo tētahi wā, ka kōrerorero ki te paemate, a, noho tahi rānei me te tūpāpaku, i te wā e wātea ana, kāore anō kia whakaeketia e tēnei mea, e te manuhiri, e te ope hoki. Ka tangohia mai te kākahu i whia atu ai ki runga i te tūpāpaku, kia kitea atu anō ai ia. Hei tera wā anō e tuku ai tēna, tēna, tēna, i ōna roimata, i ōna aroha, kia puta ki waho.

Koinei anō te wā e noho kotahi ai te whānau, ā, ki te tauawhi, ki te āwhina, ki te noho taituara mō rātau anō, i roto i a rātau kōrero, i roto i tō rātau pouritanga. Nō te mea, i te roanga o te rā, kāore rātau e tino kitekite ana i a rātau anō, kei te mahi kē hoki i iinga mahiaote tangi-hanga. Ko te paemate anake e noho ana i roto i te wharemate, hei whakatau i ngā manuhiri e whakaeke mai ana ki runga o te marae.

Kāore anō hoki e kore, ka riro mā tēnei tangi o te tangata i roto i te wharemate hei whakaohooho ngā mea kei roto i te wharenuī. Otirā, kua whakahaerengia te karakia i

tēra wā anō,⁴⁴ i te ata hāpara. Ka mutu te karakia o ngā mea kei roto i te wharemate, kua whakatikatika anō, nā, kua unuhia mai anō te tāporena, kua whakatikatikahia te takoto a rātau i taua wāhanga, mo te whakaeke mai anō o ngā manuhiri.

Nā, i tēra wā anō kua hāere te karakia a te whare nui. Mā tētahi anō e taunga ana ki te āhua o te hari karakia, tēra wāhanga hei whakatūtuki. Mutu kau tēra, kua whakatikatika te takoto o ngā moenga,⁴⁵ me ētahi atu taputapu o roto i te wharenuī. Ka taki hāere rātau ki te āwhina ki ngā wāhi e tāea ana e rātau te mahi. Ko ētahi kua puta mai ki waho, kua tatari mo te kai o te ata. Mutu atu hoki tēra, kua noho noa iho i te taha o ngā mea o runga i te paepae e tatari ana i ngā ope kia whakaeke.

d. Te kai a te paemate.

E. mōhio ana ōna tāngata i ngā wā o te ata hāpara, kia haria mai he kai mā te wharemate, arā, he inu pea me ētahi pitopito paraoa nei, ka haria mai ēnei kai ki roto tonu o te wharenuī, ki te take o te poutokomanawa, hora ai. Kei kona kua hui mai nga mea o roto i te wharemate kia kai ai. He pēnei anō te āhua mo tēnei kai i ngā wā kāore he ope e whakaeke mai ana ki runga o te marae, tae atu anō hoki ki te pō, he pēra anō, arā, kua haria mai anō he kai ki roto i te wharenuī mā rātau.

44 Mā tētahi tonu o roto i te wharemate e hari.

45 Mo ngā mea e kuare ana ki nga whakahaere o roto i te wharenuī, mā tētahi o te hunga kāinga e whakamōhio.

4. Ko te Wharemate.

E ai ki ngā kōrero i hōmai ki a au, o tōku rohe, otirā, o ngā marae kei Hiruhārama me Te Horo, ko tēnei mea ko te 'wharemate', ko te whare tonu e hāngai ai, hei takotoranga mo te tūpāpaku. Ko te whare rānei, kei runga i te marae, arā, ko te wharenuī. Koinei te wharemate i roto i ngā kōrero, e kōrerotia ake nei. O ngā marae e rua e kōrero ake nei au, waiho ai i te mahau, ko te roro o te wharenuī, te wāhi mo te wharemate. Nā, e kitea whānuitia ana tēnei āhua i roto o Ngāti Porou. Mo te āhua o te hora, o te whakatakoto o ngā tāonga ki te wharemate, he ōrite anō ki Hiruhārama, ki Te Horo, tae atu ki roto o Ngāti Porou whānuī tonu anō hoki. Ēngari, ko āku kōrero e pā anō ana ki ngā marae e rua. Nā, i ēnei marae, hei ētahi wā, ka āhua rerekē anō te whakatakoto o te wharemate, ēngari, ko āku kōrero, ko ngā tikanga e mau tūturu ana, e noho tūturu ana. Otirā, e whakaae katoa anā ngā Kaikōrero mai ki ahau mo te āhua o ā rātau mahi, e pā ana ki te wharemate. Mehemea, he rerekētanga mai i ngā tikanga o mua, ka pā ki ngā tāonga, ki ngā taputapu, e haria ana i te wāhi o te wharemate, nā te mea, nā te wā i tohu kia pēnei.

Ko ngā taputapu o roto i te wharemate, ka waiho wehe kē mai, i ētahi atu o ngā taputapu o runga i te marae. Hei te wā noa anō o te tangihanga, o ngā mahi rānei o roto i te wharemate, pēnei i ngā wā o te kawemate me te hura pōhatu, kātahi anō, ka tangohia mai. Ēngari, ka waiho wehe motuhake mai anō ēnei tāonga, nā te mea, he tāonga tapu. Kei Te Horo,

kei te mau tonu tēnei āhua, arā, ngā whāriki ngā moenga, ngā urunga, me te poro rākau hei whakarewa ake i te ūpoko o te kāwhena, e waiho katoa ana ēnei taonga ki roto ki te whare karakia, ki tona wāhi i whakaritea ai. Ko ngā moenga me onā uhi, arā, ōna kakahu moenga, ki te taha o te tūpāpaku mai i a ia ki te kūaha, nō roto kē anō, o te wharenuī. I ngā wā o mua, he taputapu motuhake ake mo te wharemate, tae atu ki tētahi whāriki e ngaro katoa ai te roro o te whare, mai i te kūaha, ā ngaro noa te roro o te wāhi ki te taranui o taua whare. Nā tē wā kua ngarongaro, kua pakaru, kua korekore hāere ēnei mea. Kei Hiruhārama i ēnei rā, kāore rātau e wehe ana i ngā taonga, i ngā taputapu o te wharemate, me ngā mea nō roto mai anō o te wharenuī. Ko ngā whāriki, ko ngā moenga, me ngā hīti o runga, arā, ngā kākahu moenga, o te wharenuī, ka waiho mo te wāhi ki te wharemate. Ēngari, inā mutu tonu ngā mahi o te wharemate, kua haria, kia whakanoatia, e tōna tangata e mōhio ana ki tērā āhua.⁴⁶

Mutu kau ana ngā whakariterite, ngā whakatikatika ō roto i te wharemate, heoi anō te mahi, he tatari atu mo te taenga mai o te tūpāpaku me te paemate. Ki te kore e tae mai te tūpāpaku i te rā tuatahi, e kore e takoto tahanga noa, moke-moke noa, te wharemate i taua pō. Ka pōkaihia anō ngā moenga ki te taha o te pakitara o te taranui, ka pōkaihia nga kākahu moenga, a, ka utaina ngā ūrunga ki runga. Otirā, ka pōkaihia anō hoki, ngā whāriki, ā, ka whakapūkaitia ngā whakaahua ki tētahi wāhi e takoto ai rātau. Ēngari, ko te mea nui, kia takoto katoa i taua wāhi rā. Mehemea e mōhio ana kei te tae mai

⁴⁶ Tirohia ki te Āpitihianga Tuarima mo ngā whakamārama e pā ana ki te whakatakoto o nga taputapu i roto i te wharemate.

te tūpāpaku i taua pō, ka waiho te wharemate kia takoto takatū. Ā, ko ngā kuia e noho ana i te wā katoa o te tangihanga ki runga i ō rātau tūru, kua huihui tatari mo te taenga mai o te tūpāpaku.

5. Ko ngā kuia

Whakanohoia ai ētahi tūru ki tētahi taha o te roro o te whare, arā, i te taha o ngā pakitara, i te tara iti me tōna wāhanga hoki, o te pakitara o waho. Nohoia ai ēnei tūru e ngā kuia, ā, ko tā rātau mahi he whakamāmā ki te wāhi ki te paemate. Nā, i te wā e hāere ana te tangihanga, ka pokea te paemate, e tēnei mea, e te māuiui, e te mate moe, e te aha, e te aha, e te aha noa iho, i taua wā, nā, hei ērā wā, e kitea ai tā ngā kuia nei e mahi. Nā, mehemea he ope kei te whakaheke ki runga o te marae, ka mutu, kāore e taea e te paemate te whakatutuki te wāhanga ki a rātau mo te karanga i te ope, otirā, mo te tangi ki te ope, nā, kua riro mā ngā kuia nei, tērā wāhi hei whakatutuki. E kī ana, ko te kōrero o tō mātau nei kāinga, ki te kore rātau e mōhio ki te tangi, kāore e tika kia noho rātau ki reira. Nō reira, ko ngā kuia o konei, ko ngā kuia mōhio ki ēnei āhuatanga.

I ēnei rā hoki, kua itiiti hāere ngā kuia, kua kore e taea tēnei āhuatanga. Nā, kei te whakauru atu ētahi o ngā mea āhua tamariki anō ki roto i tērā nohoanga, ā, kei te kūare hoki ki te kaupapa o ngā mahi ā ngā kuia nei. Otirā, kāore i te tino mārama, he aha tā te kuia e noho ana i tērā āhuatanga, he aha tana mahi. He tangata e whakauru noa mai ana ka nohonoho ki reira. Otirā, he noho rānei, i a rātau e hāere ana ki te wharenuī mo te koretake noa iho. E kī ana tētahi o āku Kaikōrero, i te wā i a ia e tamariki ana,

‘Kāore kē koe e hoki atu ana ki roto i te wharenuī i te awatea. Kia pouri rawa anō, ā, kia tae ki te wā mo te hoki ki te moe. Ka puta koe ki waho i te ata, e kore koe hoki atu anō ki roto, ā, kia tae rā anō ki taua wā mo te hoki ki te moe. Nō reira, ko tāhau mahi, he āta whakatikatika kia riro katoa i a koe ngā mea e hiahia ana koe i mua i tō hāerenga, i tō whakareretanga i te wharenuī. Kia tūpato kē, mehemea ka mau koe e hoki atu ana anō ki roto. Inā rā, e kore kē hoki koe e hoki ki roto.’⁴⁷

I roto i ēnei rā, ko ētahi o ngā wharenuī, kua hangaia he kuaha ki te tuarongo o te whare, e kore ai e kitea te takatakahi o te roro o te whare, e hūhua noa iho.

6. Ko te waha karanga.

Ko te waha karanga o runga i te marae, ko tōna nohoanga kei te pito o te tūru e tata mai ana ki te taha whakawaho o te roro o te whare, arā, kei te taha tara iti, ēngari, kei mua, kei te roro o te whare. Nōna tērā tūranga. I pēnei ai, nō te mea, ka tū ake ana a ia ki te karanga ki ngā ope whakaekē ki runga i te marae, e kitea atu ana ia, ā, e rangona pai atu ana hoki te manuhiri ki tōna reo karanga. I mua hoki, i ngā wā o mua, katoa ngā marae e whai waha karanga ana, e rua, e toru noa atu rānei. Anā, ko tā rātau mahi, he karanga i ngā manuhiri ki runga i te marae. I ēnei rā, kua kitea, e rua, e toru noa atu rānei ngā wāhine, ēngari, nō roto anō o te rohe kāinga, kua nō te marae noa iho. Ā, kua riro mā ngā wāhine o ētahi atu hapū hei āwhina ngā mea o roto o ngā marae o Ngāti Porou.

47 Nā te Kaikōrero A ēnei kōrero.

TE ŪPOKO TUATORU

'...He aroaro ka huri ki te wā kāinga...'

1. Ko te whakahoki o te tūpāpaku ki te marae kāinga.

Inā mutu te wāhanga ki te hōhipera, ki te tangata mahi tūpāpaku, ā, ki te whānau anō hoki, arā ia, i te wā e whakapaingia ai te tinana o te tūpāpaku, kua rite i tērā wā mo te hoki ki te kāinga. I taua wā anō hoki, ka whakamōhio-tia ngā mea kei te marae, ōna tāngata i tohua, i te wā e wehe atu ai te tūpāpaku i te tāone, i te whare tūpāpaku rānei, me te wā e tae atu ai ki te kāinga, ki te marae rānei. Ka whakahokia te tūpāpaku i runga i te waka o te tangata mahi tūpāpaku. Ki te kore i tērā, kāti, i roto i tētahi waka e hāngai ana mo te waha, mo te hari tūpāpaku, ki tōna takotoranga. Ka whakaritea, kia kotahi, kia rua, kia toru noa atu rānei, o te paemate, kia hāere i te taha o te tūpāpaku. Ko ētahi o te tira, mehemea he tangata kei reira, kua tae mai rānei i te wāhi wehenga atu o te tūpāpaku, ko ērā, ka hāere i roto i ō rātau anō waka, e whai atu ana i muri i te waka tūpāpaku. Otirā, e whai ana i runga anō i te tere o te hāere a taua waka.

Ko te huarahi e whāia ai e te tira, mehemea e whakahipa ana i ētahi marae, e tika ana, mehemea i whakaritea, kia tū te tira i ētahi, i tētahi ranei o aua marae. Mā tētahi tonu o te whānau kirimate hei whakamōhio ki ērā marae, ā, tērā pea, ko tētahi anō, ko ētahi anō rānei, o runga i tētahi, i ētahi rānei o aua marae, mā rātau hei tono kia takoto te tūpāpaku ki tō rātau marae. Ko te kaupapa i pēnei ai, ahakoa, poto noa te wā e takoto ana i reira, he tohu aroha, he tohu whakanui, i te āhuatanga ki te tūpāpaku tonu, ā, ki te whānau, ki tōna hapū, iwi rānei. Otirā, mehemea ka pā he

mate ki tō rātau marae hoki, e āhei ana ērā o te tira mate, ā tō rātau nā wā, ki te tonono kia hāere ki tō rātau marae.

Hei ētahi, ko te tū ki ētahi o ngā marae, ēhara i te mea he mea āta whakarite anō, ēngari, i runga tonu i te whakaaro rangatira, e tika ana kia tū te tira mate ki ēnei marae. Nā, hei ētahi wā, tērā pea, kei te hiahia ngā tāngata o tērā marae kia tū rawa te tira hāere ki taua marae, i mua i te hokianga ki te wā kāinga tonu. Nō reira ka whakatūria tētahi mea hei ārai atu, hei whakapōrearea rānei i te huarahi o taua tira. He waka pea, he taiapa, he aha rānei, he aha rānei. E ngari, ko te mea nui, kia tū, kia peka te tira hāere.

Mehemea ka tonono te hunga o tētahi marae kia takoto te tūpāpaku mo tētahi pō, ki tō rātau marae, ka kōrerohia tēnei e te whānau, e te kirimate, ā, ka tirohia mehemea e tika ana kia whakaaetia tērā tonono. Ko ngā āhuatanga hei titiro mā te whānau i tēnei wā, ko te whakapapa o te tūpāpaku, ko ōna tūhonohono ki tērā marae. Ka tirohia hoki, ko wai ngā tāngata e tonono mai rā, ngā whakatikatika mai, ngā whakariterite mai ā te marae kāinga, arā, e te marae o te tūpāpaku ake. Kei te āhua tonu, o te tinana, o te tūpāpaku, ko ngā tāngata o roto i te paemate, ko ngā tāngata hoki o te whānau kirimate kei te tatari kē mai i te marae kāinga mo te tūpāpaku. I tua atu i tēnei, ka tirohia mehemea, kua kā mai ngā ahi o te marae e tonono rā kia takoto te tūpāpaku mo tētahi pō. Mehemea kua kā mai ngā ahi, ā, kua whakarite mai he takotoranga wharemate ki te wharenuī, kua horahia ngā moenga ki roto i te wharenuī, kāti, ko tā te tira mate, ko tā ngā kirimate, he whakaaro katoa ake i ēnei mea, ā, ko tā rātau whakatau hoki, e kitea ai mehemea ka whai mana te hunga

e tono rā, ka whai mana rānei rātau ki te whakahē rātau i tā te hunga i tono ai. Mā te wā hei whakaatu ko tehea te āhua-tanga tika. I te nuinga o ēnei tono, ka whakaaetia. Ēngari, ka mātua tiro-tirohia e ngā taha e rua ēnei āhua i kōrerotia ake i runga nei. Ko te wāhi māmā ki te kirimate, ki ā rātau whiriwhiri, te wāhi e whāia ana i ēnei rā.

Otirā, ka hāere ana ki runga i tērā marae, hei tērā wā ka whakamāramahia, ka whakatakotoria ngā kōrero e rite ana. Ka kōrerohia ngā take i āhei ai tērā hunga ki te whakapeka i te tira hāere ki runga kē ki tērā marae. Kei reira katoa ōna tikanga i whāia atu ai tērā āhuatanga. Ka haria te tūpāpaku ki runga i te marae, ko ngā tikanga e rite tonu ana, ki te marae e takoto tūturu ai te tūpāpaku. Inā, tae atu te tira ki runga i te marae, kua haria te kāwhena mai i te waka ki runga ki te roro o te whare, ki tētahi wāhi rānei, kua whakaritea mai. Ka hōatu hoki, ki te taha, ōna pōhiri, me ōna tikanga katoa e hāngai ana ki tēnei mea, ki te whakaeke o te ope, o te tūpāpaku hoki. Nā, ahakoa poto te wā, ka whakaritea katoatia ēnei tikanga, tae atu hoki ki ngā whai-kōrero. I te mōhio tonu o tērā hunga o runga i taua marae, i te āhua o ngā whakariterite mai o te marae e takoto tūturu ai te tūpāpaku, ka whakapotoria te āhua o ngā mahi katoa. Ēngari, ka whakatūtukiria i runga anō i te āhuatanga e mōhio ana rātau, he tika hei whai mā rātau. Inā, tutuki tērā wāhi ki runga i tērā wā, kua timata anō te tira ki te hāere, ā, poroporoakitia mai e te hunga o tērā kāinga, ka hāere ana. Ko te tikanga anō ia, me whai atu hoki ērā o taua marae i te taha o te tūpāpaku, ā, ka whai hāere kia tae rā anō, ki te marae kāinga.

Nā, e mōhiotia ana ka roa te tira e hāere ana, kua kohia, haria, ētahi tāngata i runga i te huarahi e mōhio ana kei te hāere pērā te tūpāpaku. Nā, kua huihui katoa mai, ki te taha o ngā mea o roto i te tira. Ēhara i te mea, e āhei katoa nā tērā hunga, arā, ngā mea o ngā marae kei runga i te huarahi, o ngā kāinga rānei kei runga i te huarahi, ki te huihui tahi mai, me te tira. Ēngari, ko te tikanga ia, kia whai atu ētahi o rātau. Otirā, mā tēnei āhua anō, mā te whai hāere i te tūpāpaku e kitea ai te tūturu, o ngā whakaaro, o ngā mea, nā rātau i whakapeka ki tō rātau marae kē. Heoi ano rā, ka kitea anō hoki i roto i tēnei āhuatanga ngā tūhonohono i waenganui i ngā whānau, i ngā hapū, i ngā marae rānei. Ka mutu, he āhuatanga tonu tēnei e whāia ana, kia ū tonu ai, tēnei tūhonohono i waenganui i ngā iwi, o ia marae, o ia marae o roto i tēnei rohe.

Mehemea te whānau e hiahia ana kia peka te tūpāpaku, kia takoto ki roto i te whare o te whānau o te tūpāpaku ake. rānei, e whakaaetia ana tērā. Tērā pea, ka takoto i mua i te taenga ki te marae, tērā rānei, ka takoto i muri o te takotoranga i runga i te marae, arā, inā mutu te wāhanga ki te tangihanga, e haria ana hoki ki te urupa. Hei tērā wā, ka whakaaetia anō kia peka ki te kāinga, i mua i te taenga atu ki te urupa. Kei te āhua tonu o te tūranga o te kāinga ā, te tawhiti atu i te marae, i te urupa, ēnei mea katoa, mehemea e āhei ana te whānau, ki te whakatūtuki i tēnei āhuatanga. Ko te mea nui, kia kaua e hoki atu anō ki te marae, e hoki anō rānei, te tūpāpaku i runga i ōna hikoi ā wairua. Ko te mea nui kia haria atu ia ki tōna marae, ki tōna urupā, kāore he hokinga anō o tōna huarahi. Arā, kāore e tika kia whakahipa anō ia, i te marae i takoto ra ia, ka

hoki atu anō ki reira. E ai ki ngā kōrero o te hunga kāinga nei, he tohu mate tēnei. Hei ētahi wā, ki te whakahokia te tūpāpaku ki te marae kāinga, ā, mehemea he wā roa ia e ngaro mai ana, i tōna kāinga tipu, kāore e tirohia te wāhi ki te hari i a ia ki te whare i te tuatahi, ēngari ka hāere tika tonu ki te marae kāinga.

I te wā e whakatata hāere atu rā, te tira ki te marae kāinga, kua tonu atu he whakaatu ki ngā tāngata o ia marae e peka ai te tūpāpaku, mai i reira, mā rātau e whakamōhio te marae kāinga. Nō reira, ko ngā whakariterite mai o te marae kāinga, ka waiho kia tata tonu te taenga atu o te tūpāpaku. Otirā, kei te mōhio pai rātau ā mea wā, ka tae atu ki te marae. Nō reira, kāore e raruraru te āhua o ngā mahi o runga i te marae. Ka tae ki te tūnga whakamutunga, i mua i te taenga ki te marae kāinga, kua tonoa he whakaatu ki te wā e tae atu ai ki te kāinga. Inā, whakatata atu ki te marae o te tūpāpaku kua whakatangihia ngā whakatangitangi o runga i te waka hari i te tūpāpaku e whakamōhio atu ana, kei te whakatata atu rātau, ā, ki te whakamōhio atu hoki, ki ngā mea kei te noho tata ki te marae, kua tata te tūpāpaku te tau ki runga i tōna marae kāinga. Ko te tikanga ia ki roto o tō mātau rohe, o Hiruhārama me Te Horo, inā tae atu te waka haria atu i te tūpāpaku, ka hurihia atu, kia tū mai e parea atu ana kōmuri i te roro o te whare, ēngari kei te ngutu waha tonu o te marae. Kāore tēnei waka e whakaeke atu ana ki runga rawa o te marae ātea. Ko ētahi o te tira mate, ka tū tū mai i tētahi wāhi kua whakaritea mai mo rātau, hei tū. Ā, ka huihui ai ki te taha o tō rātau waka kawē mai i te tūpāpaku. Kei konā anō ōna tāngata kua whakaritea hei kawē i te tūpāpaku ki te wharemate. Ko ngā tāngata e

whakaritea ana, ko ngā tāngata e āhei ana, e tata ana, ka mutu, he huihuinga tāngata pea o ngā mea i hāere mai i te taha o te tira, ā, me ētahi hoki i tatari mo te taenga mai o te tūpāpaku. Kāore e tangohia mai te kāwhena, ki waho o te waka, kia matua whakatikatika rawa te tira i ā ia, mo te whakaeke ki runga o te marae. Ko ngā mea, pēnei i te puti-puti, i te kara, arā, i te haki, me ētahi taonga, e whakaaetia ana kia wahaina i runga o te kāwhena, kia haria mai rānei e ētahi o te tira ka whai hāere mai i muri. Inā tangohia mai te kāwhena ki waho o te waka kua haria atu ki runga i te marae, ko ngā waewae e hāngai atu ana ki te whare.

I te wā e tata mai rā te tūpāpaku ki roto i te wharemate, kua puta te reo o te waha karanga e pōhiri atu ana, e maioha atu ana i te tira mate kia hāere mai ki te marae, ā, kia whakatata mai hoki ki te wharemate. Tērā pea, ka haka te hunga kāinga hei pōhiri hei whakatau ko te whakaeke mai o te tūpāpaku. Nā, i tēnei wā, e tika ana kia mau rau rākau ngā kai haka, ngā kai pōhiri.⁴⁸

Hei tēnei wā anō, i kitea ai te tino hōhonu, te tino pouri, te tino mamae o te hunga ora ki tō rātau mate. Otirā, ki ō rātau mate. Kua hoki mai te tūpāpaku ki te poho o tana tipuna whare, ki te poho hoki o tana tipuna o Papatuanuku. Mā te tangi o te tangata hei whakaaraara ake i ēnei mea katoa. Inā kitea atu te tūpāpaku e hoki mai ana, kua mārama ki te hunga kāinga, ēhara kua mate. Otirā, mā tōna hoki mai hei whakarite te āhua i takatū ai te marae, i huihui ai te

48 E ai ki te kōrero o tetahi o nga tohunga whare wānanga, a Smith, he whakaari i te āhua o tēnei mea, o te tangi, o te mate, o te pouri, o te mamae, o nga tipuna kua riro ki te Pō.

marae hoki. Kua kitea atu te hunga o roto i te tira hāere, o te tira mate, e ngā mea o te kāinga; kua kitea atu ngā mea o te kāinga, e nga mea o te tira mate. Werohia ana te whatu manawa e tēnei mea e te mamae. Hei tēnei wā anō hoki, e mahi ai te hunga kua huihui nei i tā rātau mahi, arā, e whakapuakina ai ō rātau whakaaro, e tuku ai tēnei mea te hupe me te roimata. Kei tēnā, kei tēnā, kei tēnā anō, o roto i te huihuinga, tana whakaatu i tōna pouri mehemea ia ka haka, ka hari haka kē rānei, i tētahi marawa wera, kei a ia mo tērā. Ko tētahi rānei ka mahi tana mahi, he whakapohane, he whakatautau, ēnei āhuatanga, mā tēnā anō, e whakaputa ki waho. Otirā, ko te mea nui, e mahia ana i roto i tā te Māori titiro ki ērā mea, tuatahi; tuarua, nā te aroha i whakaputa ēnei mea. Nā, tae te tūpāpaku ki tōna takotoranga i roto i te wharemate, ēhara ka rangonatia i tēnei wā te pakaru o te reo, o tēnei mea, o te tangata, ka kitea ana i te tūpāpaku e takoto ana. Arā, ki te tangohia mai te taupoki o runga i te kāwhena, o te papa rākau e takoto mai ra ia i roto, hei konei, kei roto i te wharemate e tangi ai ngā reo o te kirimate, otirā, o te paemate. Katoa, tāne atu, wāhine atu, ka tukua te roimata, te hupe, kia maringi, kia rere, inā kitea atu tō rātau mate e takoto mai ana.

Hei tēnei wā anō hoki, kua whakariterite te paemate i ana mahi kei roto i te wharemate. Inā tangohia mai te taupoki o runga i te papa rākau, arā, o te kāwhena, kua haria te taupoki me ngā poupou ka whakatakoto i te taha o te wharemate, i tētahi wāhi rānei e kore ai e takatakahia, e rawekewekotia e te tangata, nō te mea, he tapu ēnei tapu-tapu. Ki te hiahia ngā kaiamo e te tūpāpaku, ki te noho ki

te wharemate, e āhei ana rātau ki te pēā; ā, ki te hiahia rātau kia puta rātau ki waho, ka puta rātau ki waho, ka tū mai i reira. Ēngari, i mua i tō rātau hokinga ki te mahi i ngā mahi, e rite ana, mā rātau hei mahi, me āta whakanoa anō rātau i a rātau, ki te wai, arā, me tāuhiuhi, me ruirui te wai ki runga i a rātau, mo ō rātau ringa hoki. Inā whakatakotoria te tūpāpaku ki roto i te wharemate, kua tahuri ētahi o te paemate ki te whakatikatika te takoto o ngā putiputi, ā, me ngā taonga hoki, mehemea he taonga kei reira., Pēnei te mere nei, te kākahu rānei, ā, mā rātau hei whakatika. Ā, tēnā, mehemea he haki, arā, he kara, kei runga i te tūpāpaku, ko te kaupapa i uhi ai ki runga i a ia, nō te mea, he hoia ia i hoki mai i tētahi o ngā pakanga rānei, ā, i uru atu rānei ki ngā mahi hoia. Mehemea, he korowai, kua pērā anō me te haki, me te kara rānei, kua uhia ki runga o te kāwhena. Ko ētahi katoa atu ka whakatakotoria kia piri-piri tonu i ngā waewae o te tūpāpaku, arā, i te pito ki ngā waewae o te tūpāpaku. Kāore e tika kia rukea noatia, kei takatakahia hoki. Heoi anō, ki ngā kōrero āngā kuiā, ko ngā whakaaro putiputi he tohu ki te tūpāpaku, ā, ko ia rau o te putiputi he whakaaroaro, he whakaaro whakanui i te tūpāpaku. Otirā, i kitea ana e rātau, ā, ētahi tonu o rātau, ko ngā rau o ngā putiputi he tohu roimata.

Ko ērā o te tira i hāere mai ai i te taha o te tūpāpaku kāore e noho tahi me te paemate, ka whakanohonoho mai a rātau ki te taha manuhiri o te marae ātea, ā, ka waiho kia tīmata rawa ngā mihimihi, ngā whaikōrero e rite ana mō tērā wāhanga o te tangihanga. Ko te tikanga ki roto o Te Horo me Hiruhārama, tae atu hoki ki Ngāti Porou whānui tonu, ko te pāeke, arā ia, kia pau katoa mai ngā kaikōrero o te tangata

whenua, kātahi anō, ka tū te manuhiri. E rite ana anō hoki, ia kaikōrero kia kīnakihia āna whaikōrero ki te waiata. Kei Hiruhārama e hia kē ngā moteatea e mōhiotia ana e te hunga o reira.

Tutuki tonu tēnei wāhanga, kua hāere mai te manuhiri ki te rūrū, ki te hongī hoki. Ka hāere mai rātau ki te rūrū ki ngā mea o runga i te pae, kātahi anō, ka huri, ka waiho ko te wharemate hei whakamutunga. Nā, hei ētahi wā, kua tū mai te paemate ki te roro o te wharemate mo te rūrū, hei ētahi wā, ka noho tonu mai ki ngā wāhi i noho ai rātau, ā, mā te manuhiri tonu hei whai hāere te rārangi paemate, e noho mai rā. I mua o te takahitanga atu i runga o te roro o te whare, me āta tango anō nga hū. Puta rawa mai rātau i te wharemate, ko te tikanga me tahuri rātau ki te whakanoa anō i a rātau.

Nā, i te wā e hāere ana ngā mahi o runga i te marae ātea, e āhei ana te paemate ki te tangi hāere tonu. E tika ana tēnei, otirā, he mea nui tonu kia tangi te paemate i tana mate, kia puta mai ai i roto i a rātau, ngā pouri me ngā mamae. Kāore e katia tēnei mea te roimata, kāore e katia tēnei mea te tangi, ē te kōrero. Heoi anō, kā hāere te tangi, ka hāere te kōrero. Kāore rāua e wehewehe i a rāua. Hei tēnei wā anō hoki, e whakamōhio ā te paemate, tētahi ki tētahi, nō te mea, ēhara i te mea, e mōhio ka toa ana rātau ki a rātau anō. Ēngari, hei tērā wā kua kitekite, kua whakamōhio. Hei ētahi wā, kātahi anō ētahi o rātau ka kite i a rātau mo tētahi e hia kē te roa. Ēngari, ko te mea nui, ahakoa kua tūtaki rātau ki a rātau, kei te rongō rātau i ngā kōrero e kōrerotia ana, kei te kite rātau i ngā mahi e mahi ana, otirā, tūpato tonu rātau, kia kitea mai rātau e te hunga o waho o te wharemate, kei te manaaki, kei te tiaki, i

te tūpāpaku. Ā, ahakoa e mahi ana anō i ā rātau mahi i roto i te wharemate, ēhara i te mea, e whakakahore ana te whakaeke mai ā te ope, ā te manuhiri, ā ngā tāngata rānei kei te marae ātea.

Mutu kau te whakatūtuki i te wāhi ki ngā mihimihi, ki ngā whaikōrero o runga i te marae ātea, ko ērā i hāere mai rā i te taha o te tūpāpaku ka taka atu ki roto i te tūranga tāngata whenua, ā, kua haria kia whāngaihia. Ka whai muri atu i tērā, kua tahuri rātau ki ngā mahi o runga i te marae. Ko ngā mea e whai wāhi ki tēnā wāhi, ki tēnā wāhanga o runga i te marae, ā, ka whakauru atu ki reira. Ko ngā mea tai-pakeke, ko ētahi, ā, ka noho i ō rātau nohoanga. Ko ētahi, ka taki hokihoki ki ō rātau kāinga, i runga anō i te mea, he raruraru anō o rātau e hoki ai rātau.

I nga wā hoki o mua, ā, e tika ana hoki i ēnei rā anō, me noho tonu te tangata ki te taha o te tūpāpaku kia ngaro ai. Kāti, e kore e taea tērā āhuatanga i roto i ēnei rā, ka nui ngā kaupapa i kore ai ia e taea tērā āhuatanga.

TE ŪPOKO TUAWHĀ

'...He pou herenga waka...'

1. Ngā Whakaeke.

Ko te nuinga o ngā tangihanga, e toru rā te roa e hāere ana, mai o te wā i mate ai te tūpāpaku, tae noa ki te wā o te nehu. Ko ngā tikanga me ngā mahi e mahia ana, mai i tērā wā, ā, tae noa ki te wā o te nehu, he rite katoa ana.

Ka whakaeketia te marae e tēnā mea e te ope, mai i te ata, ā, tae noa ki te ahiahi rawa. Nō ngā wāhi katoa. Ko ētahi he itiiti, ko ētahi he ope nui. Inā whakaeke mai ki runga i te marae, e ai ki tō rātau mōhio, e tika ana kia whāia tā rātau whakaeke i runga i ngā tikanga ā koro mā, ā kui mā, arā ia, ki te mea e kiia nei, ko te kawa o te marae. Kāore he rerekētanga ake o ngā kawa o Hiruhārama me Te Horo. Kotahi tonu te kawa mo ēnei marae e rua. Ka riro mā te waha karanga hei tuku, hei hari mai i te ope ki runga o te marae. Nā, mēnā he wahine anō ki tō te ope e mōhio ana ki te poro-poroaki, ki te karanga mai, kua whakahoki mai e ia, i tana karanga. Nā, ka whakatata hāere mai te ope i runga i te marae ātea ki te wharenuī, arā ia, ki te wharemate, me ōna tūnga anō ki te āta tangi. Ka whakatata, ka tū, ka tangi, kua whakatata anō, ka tū, ka tangi, ā, ko ngā mea, tērā pea, he kirimate, tērā pea he hoa tata, ka tino whakatata rawa atu ki te wharemate.

Hei konei pea e kite ai te paemate i ētahi o roto i te hunga whakaeke e mōhio ana rātau, he pērā anō ki tō te ope whakaeke. Mā te kite atu, mā te kite mai, hei whakaohoho ake, hei whakahokihoki mai hoki, ngā mahara ki ngā rā i mua. Mā reira anō hoki, e tākiri tēnei mea te manawa tangata, ā, e

pakaru mai anō ai te āroha ki waho.

Ko ngā mea o te ope e whakatata atu ki te wharemate, ko ētahi ka whakauru rawa atu, arā, kia tata, kia noho ki ngā waewae tonu o te tūpāpaku. Ko ētahi, ka tū mai ki waho, ka hāere tonu ngā tangi ā ēnei, ka hāere tonu. Kua kōrerotia ake e kore e taea e te whaikōrero te kati te tangi, te uhunga ā ērā hunga ki tō rātau mate.

Inā, tū ake tētahi o te tangata whenua, māna hei wāhi ngā whaikōrero, ko tana mahi he kī atu ki ērā kei te wharemate, kāore i te poroa ā rātau tangi, kāore e taea te taipuru e te kupu o tēnei mea, te aroha me te roimata. Ēngari, ko tana mahi anō, he whakahau, 'kia tangi, kia tangi, kia tangi'. Kātahi anō ia, inā mutu tana wāhanga ki te tūpāpaku i te wharemate, ka huri ki tana manuhiri. Kāore e tū noa ake ana te tangata whaikōrero ka timata i āna whaikōrero, ēngari, me mātua tuku anō kia āta tangihia tēnei mea te mate. Nō reira, he wāhanga roa tonu, ā..., kātahi anō ka whai wāhi ki te tū ake ki te whaikōrero.

Inā mutu te tikanga ki roto o tēnei rohe, arā ia, te pāeke, inā mutu hoki ā rātau nā moteatea, waiata, ko te mahi ā te tangata whakap^{ka} i ngā kōrero, he whakamōhio atu ki ngā mea kua whakaeke mai ki runga o te marae i ngā āhuatanga e pā ana ki te mate o te tūpāpaku, te āhua o tana mate, te rā i tae mai ai, ngā ope i whakaeke, ā, tae atu hoki ki te rā o te nehu, me te haora o te nehu. Nā, he rite tonu te āhua o ngā whaikōrero, he mihimihi hoki ki a rātau, he mihimihi ki te tūpāpaku, ā, he kōrero i ngā kōrero e pā ana ki te tūpāpaku tonu, ki ngā tūhonohono i waenganui i a rātau, ēnei momo kōrero katoa. Ā, tae atu hoki ki ngā mihi ki ngā morehu pakeke, e kitea ana i runga o te marae. He tohu

whakanui tērā, kua ki aua tāngata ake, ēngari, ki te whānau, ki te hapū, ki te iwi.

He nui ngā kōrero kua tuhia mo tēnei āhua o te tū o te tangata. He nui ngā tohunga kua kōrero i te āhua o tēnei mea o te whaikōrero, nō reira, kāore e whaiwhai whānuitia au i tēnei wāhanga. Heoi anō te mea hei kī māku, i roto i tō mātau nā rohe, ko te wāhanga ki ngā kupu hōhonu, ka whakātūtuki rawa, ā, mehemea he wāhanga hei whakangahau paku nei, ā, tērā te whakapuakina e tētahi rānei o te tangata whenua, e tētahi tonu rānei o te manuhiri whakaeke. Ēhara hoki te tangihanga i te mea kore nei e uru atu tētahi paku ngahau nei ki roto. E ai ki ngā mea i kitea ai e ahau, e ai hoki ki ngā kōrero ā ōku kuia, koinei tonu tētahi āhuatanga i runga i te marae i ngā wā o ngā tangihanga. Ko te ao i noho ai te tūpāpaku, he ao mo ngā mea katoa, kino, pai rānei. Pērā anō te wā o tōna takotoranga hei tūpāpaku. Ko aua āhuatanga rā anō hoki. Nō reira, kāore e katia tēnei mea te whakangahau, mehemea e hāngai ana ki ngā kōrero.

Inā mutu te kōrero ā te tangata whakamutunga, o te ope, ka waihongia e ia tana koha ki runga i te marae, ā, e kī ana hoki tēnei, he roimata, he whakaaro tonu rānei. Hei ētahi wāhanga i tō mātau nā rohe, mehemea, nō tēnā wāhi, nō tēnā wāhi, nō tēnā wāhi, ngā tāngata o roto i te ope i whakaeke mai ai, i te wā i a rātau e tū ana i waho kē o te marae ātea, ka kōrerohia e rātau te āhuatanga o tā rātau whakaeke, ā, hei ētahi wā, kua whakahuihuitia ake kia kotahi te tangata hei whakatakoto i tā rātau koha, ā, hei ētahi wā ka hiahia tonu tētahi o te ope, māna tonu, hei whakatakoto tana koha, nō te mea, kāore e taea ētahi te kōrero te wāhanga ki a ia.

Ko te tikanga ki roto i tō mātau rohe, ka whakatakotoria te koha, kātahi anō, ka waiata i tana waiata. Mutu kau tērā, arā, te waiata, kua whakamōhio te manuhiri ki te tangata whenua, kua mutu, ā rātau kaikōrero. Pērā anō me te tangata whenua i whakamōhio ai ki te manuhiri i tuku ana ia e te mauri kōrero ki te manuhiri. I tērā wā kua hāere te manuhiri ki te rūrū, ki te hongī, ko ngā wāhine ki mua, ko ngā mea tāne ki muri, ā, ka hāere atu ki te taha kei reira te paepae kōrero e tū tū ana, waiho rawa ko te wharemate te wāhanga whakamutunga.

Nā, ko ngā wāhine o te ope i whakauru atu rā ki roto i te wharemate, tērā pea i te wā i hāere ai ngā whaikōrero, i mua tonu rānei i te wā i hāere ai ngā whaikōrero, kua hoki-hoki kia piritahi anō ki tō rātau ope. Tērā pea, ko ētahi, ka noho tonu ki roto i te wharemate tae noa ki te wā o te rūrū, kātahi anō, ka puta mai ki waho i te wharemate. Hei tērā wā, ko ērā wāhine, e tika ana kia hāere anō ki te wai i te tuatahi, ki te whakanoa i a rātau, kātahi anō ka hāere ki te rūrū. Tērā pea, ka tatari rawa rātau kia tae rawa atu tō rātau nā ope, ētahi rānei o tō rātau nā ope ki te wharemate, katahi ano rātau ka whakakotahi i a rātau, ā, ka hāere anō ai ki te wai, ki te whakanoa i a rātau.

Nā, i tēnei wā ki roto o tō mātau nā rohe, kua noho tahi rātau te manuhiri me te tangata whenua, ānō i te noho a ngā tuakana me ngā taina. Ko te tikanga i tērā wā ano hoki, kua karanga te wharekai kia hāere ngā manuhiri ki te kai, i runga anō i to tērā wāhanga āhua, ahakoa he aha te wā, he aha te haora, kia noho wera, kia noho koromamao te kai, mo te whakaeke o te manuhiri, ā, e mutu ai, te tikanga, te wāhanga ki te tangi, ki te whaikōrero, kua taki hāere ki roto ki te

kai. Koia tonu tenei ko te āhua i te roanga o te rā. He rite tonu te whakaeke mai o te manuhiri, he rite tonu, ā, kāore hoki he whakatātanga o te paemate. Nō reira, koinei e kī ana ngā kuia i whakanohonohoia ai ko ngā mea pakeke tonu i roto i tērā nohoanga, nō te mea, ka ū rātau ki te āhua, ki ngā tikanga hoki, o roto i te wharemate. Ā, he mea kua āta wānangatia rātau, kua āta whakapakaritia, kua āta whakangu-gua ki tērā āhuatanga.

He maha ngā wā, e tae mai ai tētahi atu ope, i te wā kei runga tonu, kei te tū tonu, kei te whaikōrero tonu rānei, kei te tangi tonu rānei, tētahi atu ope i runga o te marae. Ko te tikanga ki konei, mātua whakatūtukitia te wāhi ki te ope kei runga i te marae. He wāhanga kē anō hoki ki a rātau, he wāhanga kē anō ki te ope kei waho. He mana anō tō te ope o runga i te marae, he mana anō tō te ope kei waho. Nō reira, kōrerohia te wāhanga ki te ope kei runga i te marae, whakatūtuki paitia tērā wāhi, kātahi anō ka karanga i tētahi o ngā ope kia whakaeke mai ki runga o te marae. Koia tēnei te āhua ki konei. Kāore e panaia noatia, kāore e takahia taua ope, ēngari, ka āta whakatauria. Kei kiia ē ētahi he takahi mana, he takahi tangata. Nō reira, ko ngā ope tae mai mātua tatari kia mutu te wāhanga ki te mea kei mua, kātahi anō rātau ka whakaeke.

He āhuatanga anō, e pā ana ki tōku rohe nei, otirā e ai ki ngā kōrero ā ngā kuia, ā, ko tēnei taua āhuatanga nei. Mehemea, ka tae mai tētahi ope, kei roto i a ia tētahi o te whānau, he tamaiti pea, he kōtiro rānei, ēngari, ko tētahi o te kirimate tata tonu ki te tūpāpaku. Nā, ki te kiteātanga atu a ērā o te hunga kāinga o roto i te paemate, o runga hoki i te paepae, e tika ana taua tangata kia hāere, kia noho i

roto i te paemate. Hei tēnei wā rātau, whakawātea ai i tēnei tikanga, mātua tatari te ope kia tūtuki tō te ope o mua atu i a ia. Ki te pēnei, i te wā e hāere ana ngā kōrero ā te tangata whenua, ka tono te kaikōrero kia whakaae e te manuhiri, kia tukua mai taua tangata ki runga o te marae.

Mehemea ko te manuhiri kei te kōrero, ka tatari anō te tangata whenua kia mutu taua tangata, ā, me te wāhanga ki a ia i tana waiata, kātahi anō, ka wāhi atu i āna kōrero ki te tono atu ki te manuhiri kia whakaae mai ahakoa kāore anō kia mutu ā rātau kaikōrero. Kei te manuhiri te tikanga ki tēnei āhuatanga, ēngari, ko te nuinga o ngā hapū o roto o Ngāti Porou e mārama ana ki tēnei tikanga, ā, e mōhio ana te tangata whenua ka whakaaetia. Otirā, ēhara i te mea, he mea māmā ki te takahi i te mana o tētahi ope, ēngari, nā tō rātau mōhio tonu, kāore e pokanoa ki te pātai ki a rātau kia whakaaetia. Ka whakaaetia tēnei mea, ēngari, me mātua tono anō i runga i ngā āhuatanga e kōrerotia ake nei. Inā kapu^{te} ringa, tūngou ngā māhunga, whakaae ā reo tonu atu rānei, kua tonoa te tangata rā kia hāere mai ki runga o te marae, ā, ki roto hoki o te wharemate. Ka hāere anō, ka tangi, ā, mutu kau tērā tangi, kua hāere anō ngā whaikōrero.

Nā, e kī ake nei ahau, me āta mōhio tonu te hunga kāinga i te noho, i te piri tata te whanaungatanga o tērā tangata i waho rā, e āta tono ai ia ki te manuhiri kia whakaae mai. E ngari, ka waiho tonu taua ope rā, kia tatari, kia mutu rawa tō te mea kei runga i te marae, kātahi anō rātau ka haria mai. Ka hāere tonu anō i runga i ngā tikanga o runga i te marae mo tēnā ope, mo tēnā ope. Pēnei tonu te āhua o ngā whakahāere o te tangihanga tae noa ki te rā e nehu ai te tūpāpaku.

2. Ngā Karakia.

Ia pō e takoto ana te tūpāpaku, kua karakia te hunga kei runga i te marae. Otirā, he karakia hei tīmata i te rā, he karakia hei kati i ngā mahi i te pō. Ko te karakia o te pō, kei mua tonu, i te roro o te wharenuī, kia uru mai ai hoki ngā mea o te wharemate, rātau tahi ko ngā mea o runga i te marae, ki taua karakia. Inā hoki ka huihuitia katoa rātau mo tērā karakia. Tū ai tēnei karakia i te ahiahi tonu, ā, mutu kau i te kai o te ahiahi. Engari, i te takurua, ngā wā o te makariri, ka whakahāerengia te karakia i te wā e mahana tonu ana i te ahiahi. Ki Hiruhārama me Te Horo ko te tangi mai a te pere te tohu ki te hunga o te mārae, kei te tū he karakia. Ko te pere nei, he pere a ringaringa nei. Hei ētahi o ngā tāngata e noho tawhiti mai ana, kua tonoa he tamariki, he tangata rānei, hei whakaatu ki a rātau kei te tīmata te karakia. Hui katoa te nuinga mo tēnei karakia, ahakoa poto. Ka whakarārangiāhia ngā tūru kia whai wahi ai tera huihuinga ki te nohonoho. Ka mutu te karakia, kua whakahokia ano nga turu ki nga wahi i tangohia mai ai ratau, ko etahi hoki, he turu, he mea tango mai i nga nohoanga tapu o roto i te roro o te whare.

Mehemea he minita no tetahi hahi kei reira, no te hahi o te whanau, o te tupapaku ranei, ka riro mana hei whakahaere. Ki te kore, ka riro tonu ma tetahi o te whanau, tetahi tonu ranei, o runga i te marae he mohio ki te kawē i era momo mahi. Ko nga karakia nei, a, kei te ahua tonu ano o nga karakia e rangona nei, i roto i nga whare karakia. Tera pea, kei kona ano ona tangata e hiahia ana ki te tuku inoi, whakamoemiti ranei, i tera wahanga o te karakia. Engari, ka waiho ma te tangata e whakahaere ana i te karakia, hei korero, hei

whakamārama, ki te whakaminenga kei reira i te āhua o te
karakia.⁴⁹

- 49 Hei ētahi wā, mehemea e noho roa mai ana te minita, ā, ki te hiahia rānei o ētahi atu, ka whakahāerengia anō he karakia ki roto o te wharenuī, i te roanga o te pō, i mua i te moemoetanga o ngā tāngata.

TE ŪPOKO TUARIMA

'...kia tangi kau ko Hinemoana anake...'

1. Ko te rā o te nehu.

i) Te taupoki o te tūpāpaku.

Ko tēnei āhuatanga, i te nuinga o ngā wā e waiho ana mo te ata tonu o te rā o te nehu, ēngari, hei ētahi taima kua taupokihia te kāwhena i te po. Kei te āhua tonu o tā te whānau whakarite, o tō te whānau hiahia hoki. Hei ētahi taima kua katia nā te āhua tonu o te tinana o te tūpāpaku. Mehemea, kua kino hāere, kua katia i tērā wā. Nā, i ngā wā o mua ki ngā marae e rua e kōrero ake nei au, waiho ai mo te ata hāpara, ka taupokitia te kāwhena. Nō te mea, hei tēnei wā ko te kirimate tūturu ake ka noho i te taha o tō rātau tūpāpaku, i te mea hoki, koinei te wā whakamutunga e kitea a tinana ai rātau i tō rātau whanaunga. Nō reira, ka waiho mo tēnei wā rawa, āta noho tahi ai rātau i tō rātau whanaunga. Nō reira, ka waiho mo tēnei wā rawa, āta noho tahi ai rātau, ā, taupoki noatia ai te papa rākau e takoto mai rā ia i roto.

Ka huihui mai i te kirimate ki roto i te wharemate, hei reira poroporoaki atu ai. Mā tētahi tonu o ngā mea tāne hei timata te poroporoaki ki te tūpāpaku. I konei anō hoki, kua timata ngā wāhine ki te tangi, ā, tangi apakura⁵⁰ ana ētahi. Mā roto hoki i tērā āhua o te tangi apakura hei whakapuaki ā rātau kupu aroha, kupu poroporoaki ki tō rātau whanaunga. Kāore, ki taku mātakitaki, he rārangi e whai ai i te āhua o ngā whaikorero. Kei te āhua tonu o te hiahia ā tēnā, ā tēnā, ā tēnā. Hei ētahi wā, kotahi tangata, hei ētahi wā, e rua, e

50 Tirohia ki te Apitihanga Tuawha mo ētahi tauira.

toru, e whā noa atu, e whakapuaki ana i ō rātau whakaaro. Nā te mea, ko te whānau kirimate tūturu tērā, nō reira, e kōrero ana, e poroporoaki ana ki tō rātau whanaunga, anō nei, kei te ora tonu.

Ko ēnei āhuatanga katoa, kei pōhēhētia, ēhara i tō tēnei rohe tikanga, kāo. Mai anō te āhua o ngā mahi, i mahi ai, i roto i tēnei āhuatanga. Ko te mea kei te whakaae katoa aku Kaikōrero, e pēnei ana te hāere o ngā mahi. Ko ahau tonu nei, kua kite ahau, ā, ka uru atu hoki ahau ki roto i tēnei āhuatanga, ēngari, kāore tonu au i te tino matatau ki ngā tohu hei whakaatu mai ki ahau, mō ahea ngā whaikōrero, mo ahea tangi ai, ērā āhuatanga katoa. Heoi anō te mea, e kī mai ana tētahi o ngā kuia ki ahau, ki a ia, me tangi te tuatahi, kātahi ka karakia, kātahi ka tangi anō, ā, ka poroporoaki. Heoi anō, ka hāere tonu ngā tangi, ahakoa kei te karakia, ahakoa kei te whaikōrero, kāore e katia ana, kāore hoki e kī ana tētahi, mo tēnei wā timata ai. Kei te rongō tonu o te ngākau, o tēnā, o tēnā, o tēnā, i tana aroha ki te tūpāpaku.

E ai ki tētahi o ngā kōrero ā aku Kaikōrero mai ki au, e pēnei ana tana kōrero: ko te mea nui, kia mahia i runga i te aroha me te whakapono tūturu ki ngā tikanga i tukua iho. Kāore e whāwhai ana ki te taupoki i te kāwhena, ēngari, ka waiho he wā e rite ana, kia tutuki pai te whakapuaki ā te kirimate i ōna whakaaro, i ōna aroha. Kātahi anō, ka āta taupoki. Inā mau te taupoki o te kāwhena ki runga, e kore e tangohia anō. Ka piri katoa ngā whanaunga o te hunga ora kia whai wāhi katoa ai te nuinga, kia piri ki te taha o te tūpāpaku.

Ahakoā anō, kua kōrerotia ake anō ko te ata hāpara te wā e huihui ai te kirimate ki te taha o tō rātau tūpāpaku, o tō rātau whanaunga. Nō reira, hei tērā wā, kua riterite kē mai anō rātau mo te wā o te taupoki o te kāwhena.

Nā, ahakoā kua kī ake ahau, ko te kirimate tūturu tonu ka hāere mai i tērā wā, ki te taha o tō rātau whanaunga kua hemo nei, ēhara i te mea e tauarai atu ana i ētahi. E kāo. I tēnei wā anō e whai wāhi ana ērā o te whānau, o te hapū, e taka ana ki roto i te karangatanga, kirimate. Ahakoā kei te tuatoru, tuawhā noa atu tō rātau whanaungatanga mai ki te tūpāpaku, kei te āhua tonu o tā rātau titiro i tō rātau piri, i tō rātau whanaungatanga. E ai ki ngā whakaaro o ōku tipuna kuia nei, koinei tā rātau, tā te Māori titiro, koinei te āhua o te Māori, kia piri katoa mai ki roto i tērā āhuatanga.

Ka mutu te mahi o te taupoki i te kāwhena, ko ngā mea, he mahi ā rātau, kei te wharekai, kei ētahi atu wāhi o te marae, kua hokihoki rātau ki reira. Kua mahue te paemate ki roto i te wharemate, kia mahi anō hoki i ā rātau mahi e rite ana mo tērā wāhanga.⁵¹ (Kua kōrerotia ake ēnei i roto i tētahi o ngā wāhanga o ngā kōrero nei nā.)

I ēnei rā, kua timata te taupoki i te kāwhena i mua tonu atu o te karakia nehu o te tūpāpaku, arā ia, te karakia ki te wharemate. Nā, ko tērā āhua kua tūturu hāere i roto i ētahi atu wāhi. Ko te tikanga ia, ki Te Horo me Hiruhārama, me waiho mo te ata hāpara ka āta huihui ai te kirimate ki te tangi, ki te poroporoaki i te wā o te kiteatanga i tō rātau whanaunga. Kāti, hei ētahi atu wāhi, kua waiho tonu mo te tino awatea ka taupoki, ēngari, me te mōhio atu o ētahi e

51 Tirohia ki te whārangi

kore e piri atu, e whakapōrearea hoki. Heoi anō, ko te mea i pērā ai kia kore ai hoki ngā ope whakaeke e whakaroaroatia, kia hāere ana ngā mahi o runga i te marae ātea.

He wāhanga paku nei he whakamārama noa ake, hei whakamutu atu hoki i ēnei kōrero. Arā, waiho tonu ai te kāwhena kia tuwhera mehemea kei te mōhiotia kei te huarahi tētahi o ngā whanaunga tata e hāere mai ana. Nā te tawhiti, nā tētahi atu āhuatanga rānei, i whakaroaroa mai. Ka waiho tonu kia tuwhera mo tētahi wā roa tonu, ā, ki te tino roa rawa, e kore e taea kua kōrero tonu tōna tangata, māna hei whakatau kia katia te kāwhena. Otirā, ko te mea nui, mehemea i taea te pupuri, kia āta tae rawa mai te whanaunga, tērā i tutuki pai ai ngā whakaaro o ētahi rātau kei roto i te āhuatanga o te kirimate. He whakamārama noa ake tēnei, mo te roa o te tau-pōki i te kāwhena i ētahi wā. Nō reira, ēhara i te mea e takahi ture ana, ēngari, e whai tonu ana i runga i tēnei āhuatanga e tika ana ki tā te Māori titiro kia pērā. Nō te mea, he whakaatu tērā, he tohu tērā i te aroha, o rātau ki a rātau anō, tuatahi, ki tō rātau whanaunga kua mate hoki, tuarua.

ii) Ko te karitanga o te rua.

Inā hokihoki atu ērā o te kirimate ki ngā mahi hei mahi mā rātau, ka mutu ana te taupōki o te kāwhena, kua hāere ngā mea tāne ki te urupa, ki te kari i te rua mo te tūpāpaku. Nā, i te nuinga o ēnei tūpāpaku, kei te hinengaro tonu, kei te mōhio tonu, o te tangata, ki te roa, ki te nui o tō rātau tūpāpaku, kia pēhea te roa, te whānui, o te rua, ka karia.

Hei tērā wā anō hoki, kua whakakaohia ngā taputapu ā te tūpāpaku, ana taonga, ngā mea nāna ake, otirā ngā mea kua

whakaritea kia tāpukehia i tana taha. Enei mea kua haria anō ki te urupa. I ngā marae nei, arā, i Hiruhārama me Te Horo, e tū tata tonu ana ngā urupa ki te marae. Otirā, he wā poto noa anō e hikoi atu ana, ka tae. Otirā he urupa anō o ia whānau e haria ai ō rātau mate.

I tēnei rohe anō hoki, whakaritea ai te wā o te karakia i waenganui o te tekau karaka i te ata, me te rua karaka i te ahiahi. Ko te kaupapa i pēnei ai, kia āhei ai ngā manuhiri ki te hāere mai, ā, ki te tuku te whakapuaki hoki o ā rātau whakaaro ki te tūpāpaku. Otirā e tae anō hoki ki te hākari te whakahāere i tētahi wā e tika ana, e rite ana mo te nuinga o ngā tāngata kei reira.

iii) Ko te karakia nehu.

Pānuitia ai ngā kōrero mo te rā o te nehu, me te karakia, me te wāhi e nehu ai, ki roto i ngā pepa, ā, ka riro ā waha noa iho mā reira e whakaatu atu ki te nuinga. Hei ētahi wā, ka riro mā te reo irirangi anō hoki, hei kōrero ēnei kōrero, ā, ka pānuitia anō hoki i runga i te marae, inā tae mai ia ope, ia ope. Mai i konei, ka riro ēnei mā ngā tāngata tonu hei pānui hāere, hei whakamōhio hāere ētahi. Ko ngā mea e hāere ana ki te rā o te nehu ko rātau e tika ana kia tae āhua moata mai anō. Hei ētahi wā ko ētahi ka takaroa i runga i te huarahi, me te aha, ka mātua whakatutukiria e te tangata whenua te wāhi ki te pōhiri, ki te mihi atu hoki ki a rātau. Hei ētahi wā kua kumea roatia te āhua o te karakia, ā, tae atu hoki ki te nehu tonu, ki te hākari me te takahi o te whare. Nō reira, ki tēnei rohe, he mea nui te tae moata mai o ngā tāngata ki runga i te marae.

Nā, e mōhiotia ai te timatanga o te karakia, whakatangihia te pere; ko te pere ā ringa, ko te pere rānei o te

whare karakia tonu kua whakatangihia, kia hāere katoa mai te iwi ki te marae. Hei tēnei wā kua whakatata te whakaminenga, te huihuinga, ki te roro o te whare, kia rangonatia ai ngā kōrero. Hei konei anō ko ngā tāngata i whakarite ai hei amo te tūpāpaku, kua tū-tū ki te taha ki mua o te wharenuī, ā, kua whakawātea te paemate kia uru pai atu ai ngā kai amo ki roto tonu i te wharemate, ki te tiki i te tūpāpaku. Inā uru atu, kua hapaitia ake te kāwhena, kua tangohia mai te whāriki o raro, kua waiho ki runga i te marae ātea, i mua i te roro o te whare; tū tata tonu atu ki te roro o te whare.

Inā takoto te tūpāpaku ki runga i te whāriki kua horaina nei, kua hāere atu anō hoki ki te paemate ki te taha me ōna putiputi katoa, me ngā taonga katoa hoki, i whakatakotoria ai, i whakairi ai ki roto o te wharemate. Hei tēnei wā anō hoki, ahakoa anō ko te nuinga kei te mātakitaki, kei te titiro ki te takoto mai ā te tūpāpaku i runga o te whāriki, kāore e warewaretia te āhua ki ngā kaumatua me ngā pakeke. Nō reira, ka waiho tētahi wāhanga kia wātea mo rātau, arā, ngā tūrū ki te taha mauī hoki, ki te taha katau o te roro o te whare. E nohonoho ai rātau, e kite hāngai ai rātau i ngā mea katoa o te wā e hāere ai te karakia.

Rite katoa ana te wāhi ki te tūpāpaku, ki te paemate, ki te kirimate, ā, me ngā kaumatua me ngā pakeke. Kua timata te minita, ōna minita rānei, i ana karakia. Mutu kau te karakia, kua hāere ngā kai amo ki te waha i te kāwhena ki te waka e kawea ai i te tūpāpaku. Ka hāere tika tonu rānei ki te urupa. Kei te āhua tonu o te tata mai o te urupa. I tō mātau rohe nei, mehemea he hoia tūpāpaku, kua riro mā ngā

ko ēhea hei tuku i te taha o te tūpāpaku. I ēnei rā, ko ngā mea tonu ake ā te tūpāpaku, ngā mea e tuku ana ki roto i te rua i tōna taha. Ko te toenga ka tohatohatia ki te whānau, ki ngā whanaunga, ki ngā hoa. Ēngari, me mātua whakanoa anō ēnei, i runga ngā karakia e rite ana mo tērā mea.

Inā tū te minita ki te wāhi o ngā waewae o te tūpāpaku i roto i te rua, arā, tērā pito, kua whakanui te paemate me te kirimate i a rātau anō ki te taha o te rua. Ko ētahi e whakatauwahi ana i te rua me te kirimate. Ko te haki, tērā pea he korowai, me ētahi o ngā taonga i uhia rā ki runga o te tūpāpaku, i utaina atu ki runga i te kāwhena, ka tangohia mai ērā, kia waiho. Ko ngā putiputi noa iho o te whānau ki runga.

Kua hāere te karakia nehu ā te minita. Mutu kau hoki tērā, kua tonu tētahi tonu o te whānau, ko tētahi atu rānei tangata, i whakaritea ai e te whānau, kia mihi ki te katoa i huihui mai ai ki te tangihanga. Hei tērā wā anō e pānuitia ai kia hāere katoa ki te hākari. Hei tēnei wā anō hoki, ētahi o te whānau, o ngā hoa rānei, e tū ai ki te pito whakate-waewae o te rua ki reira, poroporoaki atu ai i a rātau nā poroporoaki. Otirā, i tēnei wā ano, kua tahuri te hunga ki te whakarārangi hāere i a rātau, e mihi ai rātau ki te whanaunga hoa ka ngaro. Hei konei anō hoki, e whakakia ai te rua ki te oneone. Hei konei anō hoki kitea ai te hahae a tēnei mea ā te mamae, te tangi, te aroha hoki, o te tangata.

Nā, kua taki puta mai te nuinga ki waho o te urupa. Inā puta mai ki te taha o te ngutu o te urupa, ko te wai i waiho ai ki reira, kua tangohia, hei whakapapa, hei whakanoa, i te āhua o ngā tapu o roto i te urupa, o tēnei mea tonu, o te mate. E ai anō ki te tikanga o ēnei kāinga e rua, e kore te

tāngata o te Mātua Hoia ⁵² hei whakatū, hei whakarite tō rātau mātua i runga i ngā āhuatanga hoia. I te wā e amohia ana te kāwhena, kua whai atu te paemate me te pouaru, a wai atu rānei o te kirimate me ngā pakeke. Ko ngā mea tamariki, kei muri e mau hāere ana i ngā putiputi me ngā raukawa. Katoa ngā rau o ngā putiputi ka kohikohia, nō te mea, he roimata ēnei, kia kua e waiho noa iho i reira, ēngari ka kaweia atu i te taha o te tūpāpaku.

Mehemea ka hāere mā runga waka, kua hāere te pouaru me tētahi pea o ngā pakeke o te paemate i roto i te waka o te tūpāpaku. Ka whai atu ētahi i muri. Mehemea ki te urupa tū tata atu ki te marae, ka pēnei anō te hāere, ēngari me te minita hoki i te taha o te pouaru o ngā kuia.

iv) Ko te nehu.

Inā tae atu ki te ngutu, ki te waha rānei o te urupa, kua whakauru ko te minita ki roto i te urupa, ā, ka hāere tika tonu ki te taha o te rua. I tō mātau rohe nei ka whakamāramatia kia kua e takatakahia ngā pōhatu o ētahi o ngā tūpāpaku o roto i te urupa.

He wāhanga paku nei he whakamārama ake. Mehemea kua tae atu ngā taputapu, ngā taonga ā te tūpāpaku ērā e tika kia tapuketia i tōna taha, ka tukuna atu i tōna taha, inā, tuku atu ia ki roto i te rua. I tō mātau rohe nei, i mua, tata tonu ko te nuinga o ana taonga o ana taputapu i haria kia tukua ki roto i te rua i tana taha. Ki te kore i pērā rawa, hei ētahi wā, kua riro mā te whānau tohu hei tohatoha hāere, ēngari mā rātau rawa hei āta whakarite ko ēhea hei tohatoha,

52 The Returned Servicemens Association.

kirimate e whakarite i te rua kia āta kī rawa, ā, kia āta oti rawa te pokepoke i te paehiwihwi o te rua. Ka mutu, ka hōatu ai ōna putiputi, ōna whakapaipai, e rite ana. Inā puta mai ki waho o te urupā, kua unuhia te āhuatanga o te paemate i runga i a rātau. Ka hoki noa atu ki te marae i raro i te āhuatanga he kirimate.

2. Te whakanoa o te wharemate.

Hāere tonu te kāwhena, e mauria atu ana rā ki te urupā, kua poroporoaki te waha karanga ki te tūpāpaku, atu i te wharemate, atu hoki i te marae. Whakahipa tonu, ā, ngaro tonu atu te tūpāpaku, ko te mahi a te waha karanga he whakanoa i te wharemate, ā, he tono i ōna tāngata i whakaritea ai ki te āwhina i a ia, ki te tangotango i ngā tāonga i whakatakotoria ai, te whakahokihoki i ngā taputapu ki ngā wāhi e tika ana mō rātau.

Ko te whakanoa e riro ana mā tenei mea ma te wai. Ka ruiruitia e te tangata, me te hoatu anō i ōna karakia ki te taha, hei whakawātea i te roro o te whare. Ka ruiruitia ki ngā wāhi katoa o te roro o te whare, otirā te wahi e takoto ai te tūpāpaku. Ka mutu tēnei, ko te whāriki me ngā moenga kua whakahokia ki te whare karakia i Te Horo. Ki Hiruhārama, ka hoki katoa i roto i te rūma mō aua mea, kei te taha o te wharenuī. Ko ngā mea kākahu moenga nā te whānau i hari mai, kua haria katoatia anō ēra, mē ētahi o roto i te wharenuī. Kua riro ēra mā rātau hei horohoroi.

Ka mutu katoa ēnei mea i te waha karanga, kua tatari atu ia kia hoki mai te kirimate ki runga o te marae.

3. Ko te hokinga o te kirimate ki te marae.

Inā mutu te nehu, te tāpuke o te tūpāpaku, kua taka mai te paemate ki roto i te karangatanga he kirimate. Arā ia, kua kore e kiia, ko te pae o te mate, kua kirimate noa iho. Kua puta kē mai hoki i waho o te wharemate, kua ngaro nei te tūpāpaku, kua kore e kite ā tinanatia, nō reira, kua kore e noho i roto i tēra karangatanga, te pae o te mate, arā, te paemate.

Nā, ka hoki mai te whānau ki raro i tēna karangatanga, he kirimate, ki te marae. Hei konei kua mihia rātau, arā, kua mihia rātau i runga i tēnei tikanga nā, kua hāere mai i te ao o te hunga mate, otirā, kua whakahokia mai i te noho i roto i te whare pouri, ki te ao mārama. Kua puta mai i roto i te whare o aitua, kua hoki mai ki te wā o te hunga ora. Nō reira, koia tēnei ko te mihi atu ki a rātau i runga i tēra whakaaro. Kāore e whakaritea te nui o ngā kaikōrero. Kei tēna tonu, kei tēna tonu, kei tēna tonu, te āhua o āna kōrero. Heoi anō, ko te iti, ko te nui rānei, ka tukua kia haere, kia kōrero ana i o rātau nā whakaaro.

Mutu kau tēra wāhanga, kua karakia anō, ā, ko te kaupapa o tēnei karakia, he hiki i te tapu o te wharemate. Ka mutu tēra, hei konei, kua karangatia te whānau kirimate, kia hāere ki te wharekai mo te hākari. Kua tonoa rātau ki reira, ā, e whai atu ana ngā manuhiri, me ngā kaumātua, me ngā pakeke o te tangata whenua, o te manuhiri hoki. Mō muri rawa mai, kātahi anō ka whai atu te tangata whenua tūturu i roto o te wharekai, mehemea ka pau katoa atu ki roto. Ki te kore, ka waiho mo te tuarua o ngā nohoanga, ā, tonu atu ai i a rātau kia haere ai. Mehemea hoki ka taea, ka horaina anō he tēpu kai ki waho, ki tētahi atu wāhi rānei, e wātea ana, i te taha o te wharekai, e āhei ai te nuinga ki te noho ki te kai. Arā, e āhei ai hoki, te tangata whenua ki te whāngai katōa,

i ōna manuhiri.

4. Ko te hākari.

Ko te hākari, he kai. Ahakoa anō kua whāngaihia tēnei mea te manuhiri, te tangata, i te wā i whakaeke ai rātau, he āhua rerekē anō, tēnei mea te hākari. Ki te kōrero a ngā kuia nei, he mea nui te hākari, arā ia, ka hoatu ōna kai, ngā huawhenua, ngā kaimoana, ōna kai e kore e kite noatia, ia rā, ia rā. Ēngari, he kai me āta mahi, me āta whakarite anō hei whāngai i ngā manuhiri, otirā, hei whāngai i ngā tāngata i tae mai ki te tangihanga. Kāore au e tino whakamārama i te āhua o ngā kai, nō te mea, kua nui ngā tuhituhinga mō ēnei momo mea i roto i ngā pukapuka. Heoi anō, hei āpiti noa atu, me kī ake pēnei nā, he parengo, he kānga kopiro, he kānga waru, he kānga pungarehu, tae atu ki ōna kai o roto i te ngāherehere, ko te Māori anake, kei te kai.

Ki te hākari, e ai ki te tikanga, ko te kirimate te tuatahi kia hāere ki roto, arā ia, ko te pouaru, ko ngā mea tonu o te kirimate tūturu i noho ki roto i te paemate. Ko rātau ngā mea tuatahi ki te hāere ki roto. Whai muri atu ki a rātau ko ngā manuhiri i hāere tawhiti mai, o tēna hapū, o tēna iwi, ā, ko ngā mea tonu o te kāinga, ki muru rawa. He wāhanga anō mō ngā mea kaumātua, mō ngā mea pakeke ki roto o te wharekai.

Ko tēnei hākari, i ngā wā o mua, he wāhi i te nohopuku, kāore e kai. Nā, he whakahoki mai anō i taua hunga ki te ao nei. I tēra wā hoki e nohopuku ana, ko te āroha kei te whāngai i a rātau. Otirā, ko te āroha te mea kei te whakapau rātau i roto i o rātau tinana, ki te tangi ki te mate. Ko te hākari, ko tēra te kai hei whāngai anō i o rātau tinana hei whakaoraora ake, ā, hei whakanui tonu i tēnei mea i te ora o te tangata. I ēnei rā, kua kōrerotia ake anō e ahau, kāore

i te tino mau ngā paemate ki te nohopuku i roto i te wharemate. Ēngari e mau tonu ana tēra tikanga o te noho wehe kē mai, i te wā e hāere ana te tangihanga, kia kai i o rātau nā kai, ahakoa iti noa. Kāti, ko tēnei, ko te hākari, he mea nui, ka mutu, he mea e kī ake nei au, hei wāhi i te nohopuku o te wharemate, a, hei whakahoki mai anō i a rātau, mai i te ao o te hunga mate ki te ao o te hunga ora.

Inā ia ka haere te hākari, ā tōna wā, kua tū tū ake ētahi o ngā tāngata ki te kōrero, ki te mihi ki te kirimate. Ēngari, ko te āhua o ēnei whaikōrero, ēhara i te tiki atu anō i te hohonutanga. He kōrero whakaratarata, he kōrero ngahau kē ēnei. Ā, ka mutu, ahakoa anō ka mihi atu ki te tūpāpaku, ēngari ka kōrerohia atu ētahi o ngā kōrero o te tūpāpaku pea, o tōna whānau rānei, hei whakakatakata i te hunga e kai rā. Hei konei anō hoki e takoto ai ngā kupu tautoko, āwhina hoki, ki a rātau te hunga kua pania. Kei te mārama tonu hoki, kei te tū mai ngā rā kei mua o te whānau kirimate, me ōna uauatanga katoa. He whakamāhara atu, he whakamōhio atu i tō rātau hiahia ki te uaua ki te taumaha ngā mahi ki runga o te kirimate, kia kua e nohopuku noa iho. Ēngari me tonu ki a rātau kia hāere mai ki te āwhina. Kei kona anō ōna kaikōrero, tēra pea, e kōrero i te āhua o te pouri, ēngari ko te nuinga o ngā kōrero nei, he whakaū, he kōrero whakakotahi i a rātau i roto i ēnei wā o te pouri, o te mamaetanga hoki. Me te aha, me te whakahau i a rātau anō, kia kua e tōtara wāhi rua. Ēngari, me kotahi i roto i ēnei mea katoa, he whānau kotahi, he hunga kotahi. Ka hoatu anō hoki i ōna waiata ngahau, tēra anō hei whakamāhara atu ki te kirimate, ko te ao o te hunga ora tēnei.

Ka mutu te hakāri, ko ngā mea kāore i te noho mo te takahi o te whare, kua hokihoki. Hei tēnei wā ka whakariterite te whānau kirimate mo te takahi o te whare. Mehemea kāore te whare i tēra rohe, arā, mehemea kei Tūranga kē, kua noho te whānau ki te marae mo tētahi pō, anā, ka hāere ai ki te whare i te rā o muri mai. He tāngata ōna kei kona hei whakariterite, hei whakapai, hei whakatikatika anō i te takoto o te marae, inā mutu katoa ēnei raruraru.

TE ŪPOKO TUAONO

'...Kia hahu au i aku mate...'

1. Ko te takahi.

I ngā wā o mua, whai tonu atu ai tēnei tikanga i muri tonu mai o te nehu, ā, i muri tonu mai rānei o te hākari. I ēnei rā, kua riro mā te tawhiti mai o te whare i te urupā me te marae, mā te haora o te nehu, me te wā o te hākari, e kitea ai, mehemea ka taea te whakahāere te takahi i roto i taua wā tonu rā. Nā te mea, kāore e tūturu ana ēnei āhua-tanga katoa mo ia tangihanga, ka haria i runga i te kaupapa e māmā ana ki te katoa. Ki te kore e tūtuki i roto i te wā o te rangi o te nehu, kāti, ka waiho mo te rā o muri tonu mai.

Ko tēnei mea, ko te takahi, he whakaū i te whakanoa-tanga o te whare i te wā i mōhiotia ai kua mate te tūpāpaku. Arā ia, ki ngā kuia nei, he tikanga whakawātea i te whare tēnei, hei tango mai i te whare me tōna whenua, i raro i ngā paihere, i raro i ngā pūpūtanga, a tēnei mea, a te tapu. E ai anō ki ngā kōrero, hei tuku atu hoki i te wairua o te tūpāpaku, kia hoki pai atu ki roto i te huihuinga tīpuna kua huri ki tua o te ārai.

I te takahi o te whare, ka hoki mai ētahi o ngā kaumātua me ngā kuia, i mua o te kirimate. Tā rātau mahi, he whakatikatika i te whare mo te taenga mai o te katoa. Ka tae te kirimate i te taha o ētahi o ngā hoa i hāere mai, o ētahi hoki o ngā whanaunga, tae atu hoki ki te minita, mehemea he minita kei reira.⁵³ I konei, kāore he tikanga mo te āhua ko

53 Mehemea kāore he minita kei reira, ka riro mā tētahi o ngā kaumātua e taunga ana ki te āhua o tēnei momo mahi.

wai hei hou ki roto i te whare i te tuatahi. Otirā, kāore e whakatakotoria ana he tikanga, mo te āhua o te hāere atu o ngā tāngata ki roto i te whare. Ko wai ki mua, ko wai ki muri. I ngā takahi kua kitea āhau, hāere katoa atu ai, te rōpu hāere kotahi ai, ko ngā mea āhua pakeke o te kirimate ki mua, me nga kaumātua, ka whai atu i muri te toenga. Hei ētahi tāima, kua tonoa ko ngā kaumātua ki mua, ā, ko te kirimate ki muri, ā, ko te toenga o te tira hāere ka whai muri atu i ēra. Ahakoa te āhua o tā rātau hou ki roto i te whare, ka karangatia mai rātau e tētahi o ngā kuia, i te wā e whakaeke atu rā rātau, ki te whenua o te whare. Hei konei anō hoki, tēra pea ka riro mā te waha karanga o te marae tēnei wāhanga hei whakatūtuki. E tika ana kia whakahoki te karanga mai, e tētahi o te tira hāere. Hei konei anō hoki, tīmata anō ai te hunga kua huihui, ki te tangi. Kei te tangi ki te kāinga tūpāpaku, kei te tangi hoki ki a rātau anō, kua huihui ki reira. Nā, waiho ai tēnei wāhanga, arā, te tangi kia hāere anō mo tētahi wā e rite ana. Kāore e poroa noatia.

Nā, ka hāere atu te minita, tētahi atu kaumātua rānei, ā, me ētahi e whai hāere atu ana i muri, ki roto i te whare, ā, ka takahi hāere hoki i te whenua. Ka takahi hāere me te ruirui hāere i te wai, ā, e hoatu anō hoki ōna karakia ki te taha, hei whakanoa, hei wete i ngā paihere o te tapu. Ko te nuinga, ka whakahuihui i a rātau i roto i te rūma nui o te whare, ki kona tū ai, noho ai, kia tūtuki rawa te karakia a te minita, a tētahi noa rānei, e whakahāere ana te ritenga ki te whakanoa. Ka mutu te karakia, kua whaikōrerotia te huihuinga, ā, kua whaikōrerotia hoki te kirimate. Otirā, o ēnei whaikōrero, kāore i rerekē ake anō hoki o runga i te marae.

Ka mutu tēnei wāhanga, kua hoki tēnei rōpu ki te marae mo te hākari, mehemea nō muri tonu mai te takahi o te whare i te nehunga o te tūpāpaku. Mehemea i hāere mai te rōpu i te hākari, ki te takahi o te whare, kua noho roa ki roto o te whare. Hei konei rātau, inā mutu te whakanoa o te whare, whakangahau ai i a rātau, kōrerorero ai i ngā āhuetanga o tō rātau whanaunga hoa kua ngaro, otirā, ki te kōrerorero mo rātau anō. Hei roto i tēnei wāhanga o ngā mahi, e kitea ai, e whakapuakitia ai hoki, te āwhina a te whānau i a rātau anō. Hei konei anō hoki, whakaūngia ai te āhua ki ngā tātai whakaheke, ā, e mōhio katoa ai rātau, he whānau kotahi ai rātau, ā, e mahi ai rātau i ngā mahi, i roto i tēra whakaaro, nō te whānau kotahi.

Ka moea te whare o te tūpāpaku i tēra pō, mehemea kua tūtuki te wāhi ki te hākari,⁵⁴ mehemea hoki e tū tata ana te whare ki te marae. Nō reira, ka horaina ā roto i te whare ki te moenga hei takotoranga mo ngā whanaunga, mo ngā manuhiri hoki, i hāere mai i tō rātau taha. Ko te rūma o te tūpāpaku te wāhi e moe ai e tōna pouaru, ā, e ōna whanaunga hoki rānei. Otirā, ka hāere rātau ki reira ki te whakakī, ki te whakaohoho ake anō, i ngā wairua o rātau mā, o te tūpāpaku hoki.

54 Mehemea ka taea te whakahāere o te takahi o te whare ā muri tonu iho o te nehunga, ka noho anō te hunga ki te marae mo taua pō hoki. Ka waiho mo te rā o muri o tēnei, te noho ki te kāinga o te tūpāpaku.

Ka hāere tonu ngā mahi kōrero, waiata, ēnei āhuatanga katoa, i taua pō, kia mate moe rawa te hunga, ā, e hokihoki ai rātau ki ngā wāhi whakaritea ai mo rātau. Ko te mea nui hoki, o roto i tēnei, hei hoa mo te hunga kua pania, ā, mo te pouaru hoki, mehemea he pouaru, kia kore ai e mokemoke, a, hei whakahoki mai anō ki te ao nei.

Tēra pea, ka noho ngā manuhiri me ētahi o ngā whanaunga, pō tuarua, pō tuatoru noa atu rānei ki te kāinga nei. Mehemea kua pōrearea rātau, mā rātau tonu rātau e hari, e kore ai hoki e hōhā te hunga kāinga. Heoi anō, ko te mea nui o tēnei, kia āta nohoia anō, kia āta takahi anō, kia āta moe anō te kāinga o te tūpāpaku e ōna whanaunga, e ōna hoa. Ko te wā i a ia e ora ana, ko te wā anō hoki, kua mate nei a ia. Ka haria tonu ēra āhua, ka haria tonu. Koia tēnei ko te tikanga ki konei.

2. Ko te kawē mate.

Ko te kaupapa o tēnei mea, o te kawē mate, ki roto i tēnei rohe, mā taua kupu tonu hei whakaari. Ko te kawē mate, ko te mate, e haria ana ki waho atu o te wāhi i tangihia ai te tūpāpaku. He mea āta tono tonu mai e tētahi atu kāinga, i runga i ngā tātai whakapapa e mōhio ana taua kāinga, e tika ana kia kawea te mate o te tūpāpaku ki reira kē. Hei ētahi wā, nā runga noa iho i tēra āhuatanga, he pākūhā te tūpāpaku.

Ko tēnei tono he mea tuku tonu mai i tētahi wā poto tonu o muri i te matenga, i te nehunga hoki, o te tūpāpaku. E tika ana kia whakatūtukiria, i roto pea i te rua, i te toru wiki, kia roa paku atu rānei i tēnei. Ki te waiho te kawē mate kia āhua roa rawa, e kī ana ko ngā kuia, ka mataotao rawa te mate, ka mataotao rawa te āroha, te pouri, ā, kāore

e tino whai tikanga ki te waiho kia tino roa rawa.

Otirā, ko tēnei mea, ko te kawē mate, he whakanui i te tūpāpaku me ōna piringa katoa ki te hunga kua tonono mai rā, kia kawea atu te mate ki reira. Nā, mehemea he pākūhā, ā, mehemea rānei he roa tōna nohoanga ki roto i tēra rohe, e tika ana kia whakatūtukihia te tonono a taua hunga. Hei ētahi wā, mā te hunga kāinga tonu, e whakaaro ake te hari i te mate ki tētahi atu wahi. Ēngari, ka mātua whakamōhio atu anō rātau, i taua kāinga rā, i mua i te hāerenga ki te kawē ā wairua atu, i te mate o te tūpāpaku. I roto i ēnei momo hāerenga, ka hāere te whānau, te kirimate rānei, ki taua marae, me te mau anō i ētahi tāonga, me te whakaahua hoki o te tūpāpaku, tangihia ā wairua anō.

Nā, ka horaina te roro o te wharenuī hei wharemate anō nei, ko te tūpāpaku anō tēra e haria atu rā. Ka waiho te whakaahua ki te wāhi e takoto ai ia, arā ia, ko te whakaahua o te tūpāpaku, i te taha atu anō o ētahi o ngā whakaahua o taua kāinga.⁵⁵ Hei ētahi wā, kei te āhua tonu o te mōhio o te hunga ki a rātau anō, kua tonono te marae kia waiho te whakaahua kia iri ana i roto i te wharenuī. Tēra pea, ko te whānau tonu ka tuku i taua whakaahua ki te hunga nō rātau te marae, hei whakairi mā rātau ki roto i tō rātau nā wharenuī. Ki te kore kua whakahokia anō e rātau inā hoki rātau ki te kāinga. I roto i ēnei mea katoa, kia whakaaro nui ngā taha e rua ki a rātau anō, ā, ki a mātau hoki o Te Horo me Hiruhārama, pai atu kia waiho te whakaahua ki tēra wāhi kē, nō te mea, he māharatanga ki te noho o tō rātau whanaunga i

55 Tirohia ki Āpitihianga Tuawhitu mō ngā whakaahua hei whakatauirā.

te wā i a ia e ora ana i roto i tēra rohe, tuatahi. Tuarua, kia ū, kia mau tonu ai ngā tūhonohonotanga o ngā marae e rua i te wā anō i a ia e ora rā. Nāna i tīmata ake, ā, mā te hunga ora kua mahue iho hei hari hāere tonu.

Inā tae mai te whānau ki runga o te marae kua hāere anō te āhua o ngā mihi, o ngā tangi i runga anō i ēra āhuatanga, anō nei, kei reira ia. Mutu tonu ēra tikanga kua tū te hākari. I ēnei rā, whakahāere ai te kawē mate i te Rāhoroi me te Rātapu kia āhei ai ngā manuhiri ki te noho mō tētahi pō i mua i te hokinga ki te kāinga. I te taha atu anō o ngā tikanga kua kōrerotia ake nei, ko tāna mahi, he whakaū tonu, he whakaoho, he whakaora i te āhuatanga o ngā tikanga i waiho iho. Otirā, ko te whakaū i te whanaungatanga.

3. Te parekawakawa.

Mai o te taenga mai o te Pākehā, otirā, mai o te urunga ki roto i ētahi o ngā tikanga Māori, ētahi o ngā āhuatanga Karaitiana,⁵⁶ kua waiho ko te kotahi tau nei, hei wā e mau tonu ai te parekawakawa ki runga o te pouaru, ki runga rānei, o te whānaunga tata rawa o te tūpāpaku. I tēra wā anō hoki e mauria ai ōna kākahu e rite ana, kia mōhiotia ai, āe, kei te mau kē, i raro i ngā tikanga o te parekawakawa tēra tangata, tēra wahine, tēra tāne rānei. Mehemea te pouaru ki te hiahia, ki te whakaroa atu i te mau o te parekawakawa, kei a ia tēra, ā, e tae anō hoki, ki te kukumea mai i ētahi o tōna whānau, ki roto i tēra āhuatanga. Ō ngā kākahu e mauria nei, he kākahu pango, ā, he kākahu ko ōna āhua e hāngai ana i tēnei mea, i te tohu o te mate. Ka mauria, ā, tae noa ki te wā e wetekina ai te parekawakawa.

56 Christianity.

Hei tēnei wā anō e tika ana kia hāere te pouaru me ētahi o te kirimate rānei, ki ētahi atu tangihanga. He mea nui tēnei, kia kitea i roto i ngā wharemate o ētahi marae. Otirā, kei te whakatūtuki i te āhua o tēnei mea, o te whanaungatanga, o te āroha o te tangata, tētahi ki tētahi. Nō reira, ka kitea te kanohi i roto i ēra wharemate, ka hoki ngā whakaaro ki ngā wā i takoto ai tōna tūpāpaku. He mea nui tēnei, i waenganui o ēnei whānau, o ēnei hapū, o ēnei iwi hoki.

Otirā, e tika anō ana, kia nohopuku anō te pouaru, te kirimate rānei. Arā, kāore e whakauru atu ana i a ia ki roto i ngā mahi ngahau noa iho, i ngā mahi kāore e tino whai tikanga ana, kāore e tino whai kiko ana. Ēngari, kia kitea ai ia e noho ana i roto i te āhua o tēnei mea, o te whakamomori, Hei ētahi, ka mau tonu te parekawakawa, ā, mate noa rātau.

Ēngari, ka hāere tonu ki ētahi o ngā hui, otirā, i roto i te rua, i te toru, i te whā tau rānei, mai i te ngaro rawa atu o te hoa, o te whanaunga, e hāere ki ēnei huihui ki ēnei tangihanga. Ka roa atu, ā, kua iti hāere te wā e kitea ai i roto i tēra āhuatanga. Nā, ahakoa kua pērā ka ū tonu ki te tikanga e mau ana te parekawakawa ki a ia, ki a rātau rānei. Kua kore e tino whāia tēnei tikanga i roto i te āhuatanga i whāia ai e rātau mā. Ahakoa anō, kei kona ōna tāngata ka mau pū, ka mau pono, ki nga tikanga kua kōrerotia ake nei, kua kore te nuinga, e pērā. Ēngari, ahakoa anō tēra āhua, kei te mau tonu te whakaaro ki roto o te whānau, o te hapū, o te iwi, me tae te pouaru, tētahi rānei o te kirimate, rātau katoa rānei, ki te kawē mate, ki ngā tangihanga, ki ngā hura pōhatu, ki ngā huihuinga ā iwi.

4. Te hākāri huritau.

Mehemea he wā e ritea ai mo te wete o te parekawakawa, kua waiho tēnei mo te wā o te hākāri huritau, arā ia, he tau i muri mai i te matenga o te tūpāpaku. Nā, ka tū tēnei hākāri i te marae, ēngari, i te nuinga o ngā wā, haria ai ki te kāinga o te tūpāpaku. Nā, ka hoki katoa mai te katoa, te nuinga rānei, o te whānau, mo tēnei huihuinga, i te Rāhoroi, i te Rātapu rānei. I te wā o tēnei hākāri, kua whakahāeretia he karakia whakamāharatanga ki te tūpāpaku, ā, ka whai mai ai ko te hākāri.

5. Te hura pōhatu.

I ēnei rā anō hoki, e waiho ana te hura pōhatu mo taua wā o te hākāri huritau. He whakakotahi ai ēnei tikanga e rua, a, kia māmā ai hoki ki ēra o te whānau e hāere tawhiti mai ana. Nā, ēnei mea katoa, e tohu ana kua wetekia te parekawakawa.

E ai ki tētahi o āku Kaikōrero, i ngā wā o mua, ko te hura pōhatu, ko te whakatu rānei o ngā pōhatu nei, kāore i whai tonu mai i roto i te tau, i te rua tau rānei, pēnei me ēnei rānei. I ēra wā, ka roa te wā o te nehunga o te tūpāpaku, ki te māhara ake te hunga kāinga, ka warewaretia, ko wai mā, nō wai mā rānei, ngā rua tūpāpaku i te urupā, hei tēra wā e whakatūria ai he pōhatu whakamāharatanga, hei tohu i te wāhi e takoto ana te tūpāpaku. Kā mutu, hei whakaatu hoki i runga o te pōhatu i ngā kōrero e tika ana, mo ngā uri whakaheke, kia mohio ai rātau, ko wai o rātau tīpuna e takoto ana i tō rātau urupā. I ētahi o ngā pōhatu o tō mātau rohe nei, he toru tekau, he whā tekau tau kē, i muru mai i te matenga, kātahi anō ka whakatūria, ā, ka huraina.

Nā, i ēnei rā, kei roto tonu o te kotahi tau, te rua tau rānei, ā, kua huraina te pōhatu. Kei te āhua tonu o te

whakarite ā te whānau, te hura o te pōhatu, o ngā mōni i kohikohia hei utu i te mahinga o te pōhatu, ēnei mea katoa. Mehemea ka taea i roto i te wā poto, kua whāia tēra, ā, kua waiho mo te kotahi tau ka hura ai. Hei ētahi, kāore e tūtuki tonu i roto i te kotahi tau, nō reira ka waiho kia āhua roa ake, kātahi anō ka mahi.

Ēngari, ka pānuitia o rātau whakaaro, ā, me te rā ka whakaritea mo te hura o te pōhatu. Ka tae ki te wā o te hura o te pōhātu, kua timataria anō ki te karakia, ā, ka tohu ai ōna tāngata mā rātau hei wete te kākahu uhi o runga i te pōhatu. Ka whai mai i muri o tēra, mutu kau te wāhanga ki te urupā, kua hāere ki te hākari anō.

I roto i ēnei rā anō, ki te āhua nei, kua tīmata te whānau, ā, ki a mātau, he tohu ora tēnei, ki te whakahuihui, ā, ki te whakatūtuki i ēnei tikanga, arā ai, te hura o te pōhatu, te hākari huritau, kia tūpono atu, kia hāngai atu hoki, ki ngā mārena, ki ngā whakanui o ngā rā whānau, ki ngā iriiri. Ēnei mea katoa, kia hāere ana i te wā kotahi, e māmā ai ki ngā mea o te kāinga, ā, ki ngā mea hāere tawhiti mai anō hoki. Tēra pea, ā tōna wā e waiho ai tēnei, hei tikanga tūturu.

TE TĀTARINGA

Kua tirohia e ahau, ko te hanga anake o te tangihanga, me te hanga o ngā tikanga kua whai atu i ēra. I tuhia pēra ai, nā tōku whakapono, koinei te āhua tika mo tēnei mea, mo te matenga, o ngā tāngata Māori o ōku marae. Ko tōku tūmanako me tōku tino hiahia, kia whai ngā tāngata o tōku whakatipuranga, i ēnei momo mahi, arā, ngā tikanga o neherā, ahakoa mo te tangihanga, mo ētahi atu rānei. Tēra pea, ko tēnei tuhituhinga e āhei ana ki te āwhina i aua tāngata. Otirā, ahakoa, kua whakawhāitingia e ahau ki ēnei kāinga e rua, i a Hiruhārama me Te Horo, he tauira noa iho tēnei.

Nā, i taea e ahau te whakatakoto ēnei kōrero, nā te patapatai atu ki ōku Kaikōrero, otirā, ngā tāngata o te kāinga; nā te hāere ki ngā tangihanga o te kāinga, me ētahi i hāere ahau, i ahau e noho akona ana i te Whare Wānanga nei, ā; nā ngā whakaakoranga mai ki ahau o te Whare Wānanga, me ētahi pukapuka hoki.

Nā, he maha noa atu ngā kaupapa kei roto i tēnei kaupapa o te tangihanga, mā tētahi atu hei whai. I te tīmatanga, e kōrero ana ahau, kua whakatakoto noa iho tia e ahau, te hanga o te mahi o te tangihanga. Nā, kua mahia pēratia, nō te mea, i pīrangi ahau ki te whakatakoto i ēnei mahi kia mōhio ai tōku whakatipuranga, he aha te rārangi mahi mā rātau hei whai. E tino matakū ana ahau, ka ngarongaro hāere ngā tikanga, ki te kore mātau o tōku whakarēanga e kaha ki te whai i ēnei āhua-tanga. Mā mātau hei takahi i ngā tapuae o ō mātau tīpuna, kia kore e poroporoa ngā tātai mai i a rātau. He nui ngā raruraru o tēnei wā i tēnei ao, e mōhio tūturu ana ahau ki tēnei. Ēngari, ānei tētahi huarahi hei whai atu, kia ora ai te hine-ngaro Māori, te ngākau Māori, otirā, te tangata Māori. Ko

tātau anake ngā Māori i te ao whānui tonu. Mehemea ka pokanoa mātau ki te takahi, ki te kotiti, ki te whakahē, i tō tātau Māoritanga, kāore kē he tāngata ake e āhei ana ki te āwhina i a tātau. E kāo. Ko tātau anake ngā Māori, nā reira, kei a tātau tonu te oranga mo ngā tikanga kua mahue iho i o tātau tīpuna.

Nā, ahakoa ko tōku tino pirangi kia mōhio ai tōku nei whakarēanga ki tēnei mahi o te tangihanga, otirā, ki ēnei momo mahi Māori, ka āhua āwangawanga ahau. Nō te mea, kua kite ahau i ētahi mea rerekē. Ahakoa te kōrero, he rerekē te whakatau, te mahi hoki ā ngā pakeke. Kāore e taea te kī e ahau, e tōku rēanga rānei, kei te hē, kei te takatakahi i ngā tikanga. Ēngari, ko te mea nui, hei maumāhara ake, ko ngā mahi a te matua, koinā tonu anō hoki ngā mahi a te tamaiti. Ahakoa ngā tuhituhinga pēnei i tēnei, ahakoa ngā kōrero, ki te kore rātau e mahi i aua mahi i runga anō i ngā tikanga, ka hē tātau.

Nā, he nui ngā mea kua kitea e ahau, i ahau e tuhituhi ana i tēnei kōrero, ko ētahi kua mōhio hāere ahau, ko ētahi atu he mea tauhou. Ko au pea, i pōhēhē, hāere ai te tangihanga me ōna āhuatanga katoa i runga i te kore noa iho. Kore, kore rawa. Ahakoa kāore i takoto he kōrero, arā, he kōrero hōhonu rānei, e kitea ana i ngā wā katoa, i roto i ngā tāngata katoa i roto i ngā mahi katoa, ngā āhuatanga Māori. Arā, te whānau-ngatanga, te āroha, te mana, te tapu, me te noa. Kei runga, kei raro, kei roto, kei waho ēnei mea katoa i ngā mea katoa. Mā ēnei mea katoa e hāere ai ngā āhuatanga e pā ana ki te mate. Mā ēnei āhuatanga e kitea ai, ko wai e tika ana mo tēra tūranga, mo tēra tūranga, mo tēra tūranga. Mā ēnei āhuatanga anō hoki hei whakarārangi te hāere o ngā mahi katoa. Mā tētahi ka taea tētahi atu te mahi. Ki te kore tētahi, kāore tētahi atu e taea.

Nā, he maha, he nui, ngā wāhanga, ngā wāhi hoki, kei roto i tēnei tuhituhinga, mā tētahi hei whai atu. Kua kōrero-tia ake e ahau mo te hanga anake o te tangihanga, me ngā tikanga o mua, o muri hoki. Tuatahi, mā tētahi atu pea, e titiro whānui, e titiro hōhonu i ngā take, he aha i pēra ai te hāere o ngā āhuatanga, he aha i pēra ai ngā āhuatanga. Tuarua, mā tētahi pea, e titiro ki te reo o ia wāhanga, o ia wāhi, o ia tāngata i runga anō o te mahi o aua mea. He aha i kōrero pēra ai? He aha e kore ai. Tuatoru, ko tētahi atu, ko te rerekē o te hari o ngā mahi, arā, ngā mea rerekē o tēnei wā ki ngā wā o mua. Ko ēhea aua mea rerekē, a, he aha ai? Tuawhā, ko te āhua o ngā tamariki o roto o ēnei mahi mo te tangihanga. Kāore rātau e āhei tūturu ki te uru atu ki te wharemate, ki te hāerere noa iho ki runga i te marae ātea. He aha i pēra ai? Mā te aha rātau e ako kei whea te wāhi tika mō rātau? He aha te mahi tika mā rātau? Tuarima, kātahi pea, ka titiro i ngā momo whakaaro o tēnei wā, o tēnei ao, me ngā hua o aua mea ki te ao Māori. Hei tauira ake, ko tēnei mea, ko te 'mana wahine'. Mehemea e whai wāhi ana ki runga o te marae, ki roto hoki i ā te wahine anake mahi, arā, te noho paemate, te karanga, te taka kai, erā mea katoa.

Nā, ki ahau nei, kua whai kiko tēnei kaupapa mo tēnei momo tuhituhinga, arā, te hanga o te tangihanga, nō te mea, ahakoa kua tae te nuinga ki tētahi, kāore e mōhio te katoa, tātau katoa i ngā mahi, i ngā wāhanga, ngā āhuatanga o tēnei tikanga. Ko tāku matakū kē, ka ngarongaro hāere ēnei mea Māori, ā, tae noa ki te wā kua kore e kitea. Hei tauira ake i tēnei, mā ēnei pitopito kōrero, nā ētahi o āku Kaikōrero, mo te āhua ki te tapu, me ō rāua whakaaro e pā ana ki te tapu.

Ki ngā kōrero a tētahi, ko tōna whakaaro, e pēnei ana na. He mea pai tonu pea kia haria mai ngā moenga, me ēra atu tapu-

tapu o te wharemate, mai i te wharenuī. Nō te mea, kāore e taka iho ki ngā whakatipuranga o muri mai te wehi ki ngā āhuatanga, o tēnei mea, o te tapu. Mā tō rātau kūare rātau ka ora. Kāore e pākia e te kino.

E ai ki ngā kōrero a tētahi atu anō, me noho motuhake tonu ēnei wāhanga e rua, hei whakamatatau i te hunga tamariki ki ngā āhuatanga o tēnei mea, o te tapu. E kī ana, koia, ēhara i te mea, he mea whakawehi tēnei mea te tapu, ēngari, he mea hanga mai anō, ōna āhuatanga, i runga i te āta whakaaro, hei whakatika i ngā whāwhā, hei whakatika i ngā mahi. Otirā, kia noho tonu ai te whakapono o ngā whakatipuranga o muri mai, ki ngā tikanga Māori.

Nā, ā tōna wā, ko tēhea o ēnei whakaaro e mau pū ?
Ki ahau nei, me whai tūturu i ngā tikanga i takea mai i roto i te tapu, kei ngaro te wairua Māori.

Hei konei au, kā mutu.

ĀPITIHINGA TUATAHI

Ngā Kaikōrero

Anei ngā Kaikōrero e whai ake nei, ēngari, kāore ahau e āhei ana ki te rārangi hāere i o rātau ingoa, nā te mea, kāore ahau i hāere atu ki te patapatai ki a rātau katoa, mehemea kei te pai tēnei ki a rātau. Otirā, tokotoru o rātau, o ōku tīpuna kuia, kua riro kē ki te Pō. He take anō; i ētahi wā, ko ētahi o ngā kaiāwhina nei, kāore rātau i te mōhio he nawe anō rānei, kei roto i aku pātaitai. Ā, i ētahi wā anō, i taka noa mai ētahi o ngā pitopito kōrero e pā ana ki ngā āhuatanga i whāia e ahau, anā, ka purua aua momo kōrero ki roto i te tuhituhinga nei. Nā reira i pēnei kē ai te rārangi hāere o ngā Kaikōrero, e whai ake nei. He whakamārama anō; ahakoa he hapū kē atu anō o rātau katoa, nā te āhuatanga o tēnei tuhituhinga, kua waiho kē, e ahau, ko ngā hapū nei, ko Te Aitanga-ā-Mate me Ngāti Horowai anake, hei kōrero māku.

Kaikōrero A: He wahine; 52; Te Aitanga-ā-Mate me Ngāti Horowai. Mai anō e noho tūturu ana ia ki te kāinga. Nāna anō i whakamārama mai ngā rerekētanga o te Paemate i te Kirimata, me te Wharemate, ā, me ngā kōrero whānui mo tēnei mea, te tangihanga.

Kaikōrero B: He wahine; 47; Ngāti Horowai - ēhara ia tūturu ake nō tēnei hapū, ēngari, e rua tekau mā rima tau pea, te roanga o tāna noho i Te Horo, me te piri ki ngā mahi o te marae. Nāna ngā

whakamārama mo te āhua o te whakatikatika i te Wharemate mo te takōtoranga o te tūpāpaku.

Kaikōrero C: He wahine; 80; Te Aitanga-ā-Mate me Ngāti Horowai. I a ia e ora, nāna i whakamārama mai te āhua o te tangi apakura.

Kaikōrero D: He wahine; 48; Te Aitanga-a-Mate me Ngāti Horowai. Nā tēnei wahine i whakamārama mai, i whakaatu tonu mai, i te hōhonutanga o te whanaungatanga i runga o tōna mōhio ki tēnei mea.

Kaikōrero E: He wahine; 58; Te Aitanga-ā-Mate me Ngāti Horowai. Nāna i kōrero mai ngā āhuatanga e pā ana ki ngā mahi a te Kirimate ki tā te wahine ake tū, i raro i tēnei āhua.

Kaikōrero F: He wahine; 74; Te Aitanga-ā-Mate. I a ia e ora tonu ana, nāna i whakamārama mai ngā āhuatanga e pā ana ki te waha karanga me āna mahi.

Kaikōrero G: He wahine; he kuia tino pakeke rawa atu; Te Aitanga-ā-Mate. I a ia e ora ana, i kōrero mai ia i ngā kōrero whānui mo Hiruhārama me tā te wahine mahi.

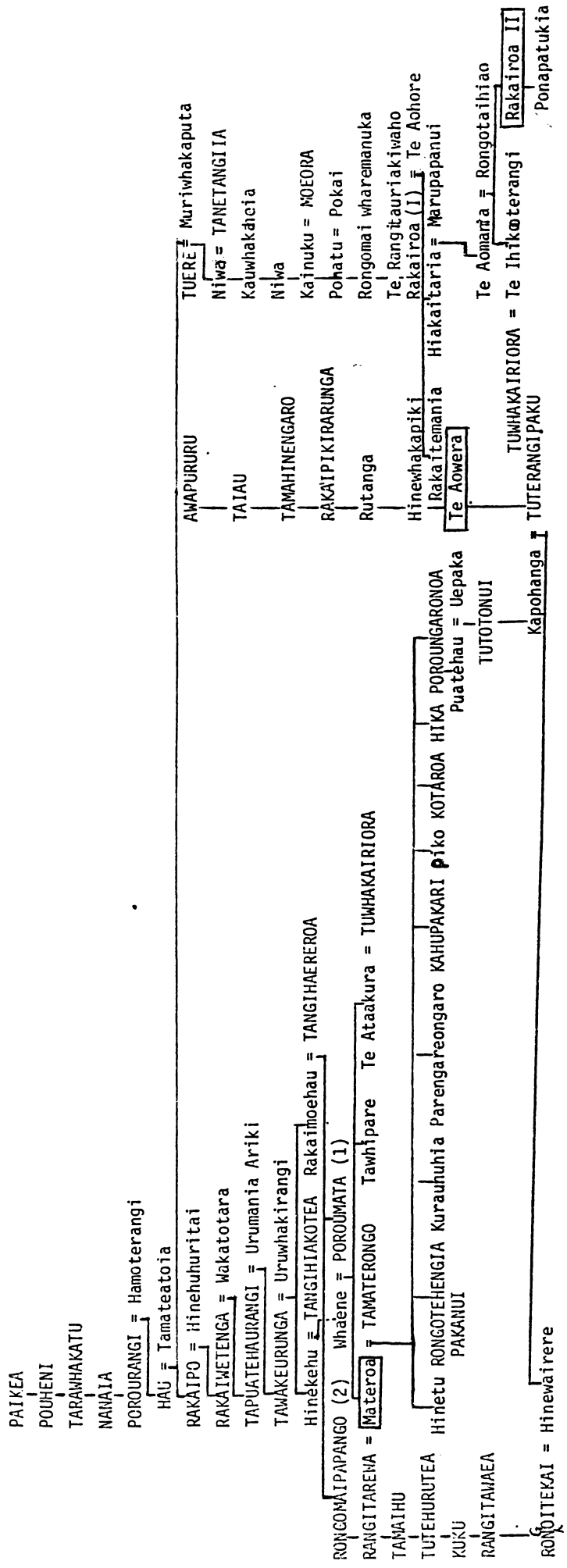
Kaikōrero H: He tāne; 26; Te Aitanga-ā-Mate me Ngāti Horowai. Nā tenei tungāne ōku i āwhina mai ahau ki te kimi i ngā whakapapa me ētahi o ngā pitopito kōrero e pā ana ki ngā hapū e rua nei. Koia anake o tōku nei whakatipuranga i tino

kaha ki te āwhina mai i ahau ki te whakakao i
ēnei kōrero.

Kaikōrero I: He tāne; 42; Ngāti Horowai. Nā tēnei tangata i
hōmai ētahi o ngā kōrero e pā ana ki Te Horo me
tōna marae.

APIITIHINGA TUARUA

NGA HAPU O TE AITANGA-A-MATE, O TE AOWERA, ME TE WHAKAU-A-RAKAIROA

* Compiled by Dr T. Reedy and Mr T. Ngata (April, 1981.). References used: A.T. Ngata - Rauru Nui a Toi Lectures
 E.F. Harris - Ngati Porou Whakapapa
 P. Taiapa - Ruataupare
 T. Ngata - (Nohi Turei)

Tuta Nihonho, Wi Kingi, Wi Maraki sources of W.P. Reedy's Whakapapa Book

APITIHANGA TUATORU93 He Apakura
(Ngāti Porou)

Kei te ngaro te tangata nāna tēnei waiata i tito. He
tangi apakura tēnei ki ngā tai-tamariki, nō neherā mai.

Hāere rā, e hika, koutou ko ō mātua.
Unuhia i te rito o te harakeke,
Ka tū i te arokapa.
5 Āku nui, āku rahi, e,
5 Āku whakamarahi ki te rangi!
Waiho te iwi, mana e mae noa!

Kia mate ia nei koe, e hika.
Ko Ātamira te waka, ko Hotutaihirangi,
10 Ko Tai-o-puapua, ko Te Raro-tua-maheni,
10 Ko Araiteuru, ko Nukutaimemeha;
Ko te waka i hiia ai te whenua nui nei.

Nga WhakamāramaRarangī:

8Ātamira. - He kupu whakarite, ko te āhua ko te
takotoranga o te tūpāpaku, e kiia nei he ātamira.

Hotutaihirangi. - Ki ētahi reo, 'Hotuteihirangi.'
Ko te ingoa tērā o te waka o Whiro. He ingoa
whetu anō hoki.

9Tai-o-puapua. - Kei te ngaro tēnei.

10Araiteuru. - He waka tēnei e kiia ana i ū ki te
Waipounamu i takoto ki Matakatea. Ko ētahi o ngā
tāngata o runga ko Kirikirikatata, Aroarokaehe,
Mangaatu.

Nukutaimemeha. - Ko te ingoa o te waka o
Māui-tikitiki-ā-Taranga, i hiia ai te Ika-a-Maui.
E kī ana a Ngāti Porou i whaka-kohatutia, kei runga
o Hikurangi maunga e taupoki ana. Tirohia te
waiata 258. (Ngata, 1961, p 6)

APITIHINGA TUAWHANga Tangi Apakura

He waiata tēnei kāore anō kia tāia ki roto i ngā pukapuka waiata pēnei me Ngā Moteatea. Ko ēnei waiata, nā te Kaikōrero C i hōmai ki ahau. Kāore he whakamārama i hōmai mō tēnei waiata. Heoi anō e waiatatia ana, e ngā tāngata o Hiruhārama.

Kāore taku raru e au mamae kino,
 Tirotiro kau au kei whea koe e hika,
 Tēnā ka riro i te rōpū hau e taka i te rangi e,
 Hāere rā e hika taku pare kōtuku,
 He kuru tonga rerewa he taonga whakanui,
 Nā ō mātua ki roto o whareponga e,
 Kia hikitia mai koe e rātau ki runga,
 ki o rātau ringaringa e,
 Ngaro noa koe e hika i runga i te tutira e,
 Me kawē te pouri hei o tamariki e,
 I mahue iho nei i a koe ki muri nā e,
 Hei whakamahurutanga mōku nei e,
 Ki te whare nā.

Tahuri mai o mata ngā wai e e rere i,
 Ki roto o Whareponga,
 Ko te wai tēnei e i tukua iho ai tō
 kiri rauwhero,
 Tō matarau nui nāku i miri iho,
 Kia pai ai koe te hāere ki raro rā e,
 mā ō mātua tipuna koe e pōwhiri nau mai
 i e hika a i,
 Tātau ki konei noho ai kia piki atu
 koe ki te rangi tuatahi e,
 Ki te rangi tuarua kei reira te ora nā.

Katahi nei taru kino

Ko te mea i tangohia e,
 Mātaotao ana te hinganga ki raro rā,
 ko au e mahara nei nei au anō e,
 He ngākau ka puka ka whiti e pae kē,

Whai noa atu ana kore rawa i anga mai e,
 Ki āta oma rā kei tūtuki koe e,
 Ka riro to hū i te mea i naoa e,
 Ki te tai ao rā e whai ana ko te mate,

ko āku mahara tonu kei te hurinuri noa e,
 Ki ngā tai e whati ki te ngutu awa nei e,
 he kore nō tō mate kihei rawa i tangohia e,
 kia eke atu ai au kei te tai ngā riu,
 Nohou nei e e te mate,
 Mā hangarau rā e rure mai ki raro e,
 He manu mutunga ahau rona noa ki raro rā.

APITIHINGA TUARIMANga taputapu o roto i te wharemate

Anei, e whai ake nei, ētahi o ngā taputapu e haria ana hei whakatakoto ki roto i te wharemate: e rua, e toru rānei, ngā whāriki, otirā, kei te āhua tonu o te nui o te roro o te whare; e rua, ki te whā, ngā moenga; e toru, ki te ono, ngā urunga; ko nga kakahu moenga; ko te poro rākau hei hiki ake i te ūpoko o te kāwhena; e rua, ki te whā, ētahi pounamu, ipu wai, ranei; tētahi tāporena nūnui tonu; ko ngā whakaahua.

I mua, whakatakoto roroatia ai, ngā whāriki, ki te pito tonu o te roro, ā, kia hāngai tonu ngā tauira o runga i ngā whāriki, ki a rātau anō. Nā te korekore tonu o ngā whāriki o roto i ēnei rā, kua kore e taea te whakatūtuki i ēnei āhuatanga. Nō reira, kua tikina atu he tikanga hou, ēngari, kāore i tino rerekē mai, i o mua, tikanga. ēngari, ko te mea nui, kia uhia katoatia tērā wāhanga o te roro o te whare, ki te taranui, e tēnei mea e te whāriki. Ā, kia toro tika tonu ngā whāriki, ā, kua hoki e kotiti, e tapepa, ā, kua anō hoki e tae rawa ki te pito o te roro. Ki te tāpikitia te pito o te roro o te whare, e hē ana tenei. Heoi anō, kō ngā whāriki, ka takoto mai o roto i te mahau, mai i te pakitara o te wharenuī ki te roro, ka mutu atu i reira. Kua e tāpikitia, e tautau mai rānei ki waho mai o te roro o te whare.

Kātahi, ka utaina ngā moenga ki runga o ngā whāriki nei. Pērā anō te takoto o ngā moenga i runga o ngā whāriki, ki ngā whāriki anō, arā, ka whakawhāroaroatia kia takoto roaroa ai. Hāngai ki te tū o te whare tonu. Nā, ka waiho te takoto kia piri tētahi ki tētahi, ka mutu, kia rite tonu te takoto ā ngā moenga ki tō ngā whāriki. Hei ētahi o ngā moenga, kāore tonu

e ngaro atu ana ngā whāriki, nā te poto o ngā moenga. Nō reira, i ngā wā mo te tangihanga ko tērā wāhanga o roto o te wharemate, ki mua o te roro o te whare, waiho ai hei takotoranga mo ngā whakaaro putiputi, whakaaro tāonga rānei, ā, mo ngā manuhiri e hāere atu ana, tapoko atu ana ki roto i te wharemate. Otirā, ka waiho kia tae pai atu ai te hunga manuhiri ki te paemate.

Hei ētahi wā, kua waiho he moenga ki raro o te kāwhena, hei ētahi wā karekau e waiho ana. Kei te āhua tonu o ngā tāngata ko rātau kei te whakatikatika, kei te whakapai i te wharemate. Mā rātau hei kī, āe rānei, kāore rānei, Hei ētahi tūpāpaku, he nunui te kāwhena, otirā, he hōhonu. Nā, o ngā mate pērā, ki te whakatakotoria he moenga ki raro o te tūpāpaku kua kore e pai te oraora ā te paemate, ka mutu, kāore e pai te kitea o te tūpāpaku. Ēngari, mehemea e waiho ana he moenga ki raro o te kāwhena, ka waiho ki raro tonu iho o te puta-auahi o te wharenuī. Ki ia taha o te moenga e takoto ai te tūpāpaku, ka waiho ana he moenga.

Ki Te Horo, i te tara nui o te roro, he whānui tonu tērā wāhi, mai i te puta-auahi ki te pakitara o waho. Nā reira, ki te titiro atu koe ki te tūpāpaku e takoto mai ana, kei tana taha mauī, he whānui tonu tērā wāhanga o te roro o te whare. Ka waiho he moenga ki reira, e rua rawa nei, e kapi ai tērā wāhanga, mai i te taha o te tūpāpaku ki te pakitara o waho o te whare. Ko ēnei moenga e toru, arā, ko tērā i raro o te tūpāpaku, me ngā mea, e rua, ki tana taha mauī, no te wharemate tērā, ēngari, ko te mea ki te taha katau o te tūpāpaku, e tata ana ki te kūaha, nō roto tērā, o te wharenuī.

Ko ngā kākahu o runga i ngā moenga, ērā, ko nga hī-iti, e ngā uhi o ngā urunga, nō roto anō, i te wharenuī. Hei ētahi wā, e āhei ana te kirimate ki te tango i ōna ake kākahu moenga mo roto i te wharemate, ā, hei ētahi wā, ko ērā kākahu noa iho e takoto ai te tūpāpaku ki runga. Ki te pērā, kua haria ērā ka tāpuke i te taha o te tūpāpaku.

Ko ngā urunga e tangohia mai ana anō i roto o te wharenuī, ā, ka whakahokia ki reira, inā, mutu ngā mahi o te wharemate, ā, ka whakanoatia ai. I te wā kei reira te wharemate, waiho ai ngā urunga ki runga o ngā moenga, ki te taha whakarunga, otirā, ki te pakitara o te tara nui o te whare, ā, ki te wāhi hoki e noho ai te paemate.

Ko te poro rakau i tangohia ai hei whakarewa ake i te ūpoko o te kāwhena kia kitea atu ai te tūpāpaku, ko tēnei, inā, mutu ngā mahi o te wharemate, ka riro te tūpāpaku ki te urupa, kua haria tēnei ki te urupa takoto ai. Ki te kore, ka haria ki te taha o ngā moenga ki roto o te whare karakia.

Mo te āhua ki ngā pounamu wai nei, ki nga ipu wai, ka waiho ki ngā wāhi e puta mai ai ngā tāngata, inā, uru atu rātau ki roto i te wharemate. Nā, ko ēnei mea, waiho ai ki ngā wāhi e whakaputa mai anō ai ngā manuhiri hoki, i roto o te wharemate. O ngā mea mo ngā wai nei, hei ētahi taima he pounamu karāhe, ā, ko ngā ipu wai o ēnei rā, he pounamu waireka. Ēngari, ki te waiho ēnei hei puringa wai mo tēnei āhuatanga mo te tangihanga, waiho tonu ai ēnei mea mo te wā e mate mai anō ai tētahi atu tangata. Ki te kore, ka haria ki tētahi atu wāhi, ā, e whakangaro ai, kia kore ai e riro i te tangata noa iho mo āna mahi tānoanoa. Otirā, kia kore ai hoki ia e mate i ngā tapu kei runga i ērā momo taputapu.

Ko ngā wai e tikina atu ana mo ēnei mea, haria mai ai i roto o ngā wāhi horohoroi i te tinana tangata, mai i roto rānei, i ngā wharepaku, nā, mai i tētahi awa rānei. Ēngari mai i tētahi wāhi kāore e inumia ana taua wai e te tangata. Otirā, ka tikina atu taua wai nō tētahi wāhi e kore ai e tata atu te tangata ki te inu, ki te kai. Kei ngā marae e rua nei, kei Hiruhārama me Te Horo, waiho ai te wai nei ki te wāhi e puta mai ai ngā tāngata i te wharemate, arā, ki nga koko, ki ngā taha rānei, o te mahau, arā ki te pito whakararo o ngā maihi i ngā taha e rua o te whare. Ā, kei Kapohanga, ka tū te wai nei, ki muri tonu o Hinewairere, te poutokomanawa kei te roro o te whare.

Waiho ai te tāporena ki tētahi wāhi, kei tūpono, ka uaina, ka marangai rānei, kia kore hoki e uru mai te ua. Hei ētahi wā, i ngā raumati, mehemea he tino kaha rawa te wera o te rā, ka waiho tēnei tāporena hei whakamarumarū, otirā, hei whakaruruhau. Whakairia mai ai i te tuanui o te whare, ka herehere atu ai ki te roro, ā, ka haria mai ki waho, ka titia ōna pou ki roto i te whenua i mua i te mahau o te whare, ēngari, ko te mea nui, hei ārai atu i ngā ākina ā te marangai, ā te rā rānei. Tuarua, kia kitea tonu atu anō, te tūpāpaku e takoto mai rā. Ki te whitikia hoki te wharemate e te rā, tērā pea, ka tere kino te tinana o te tūpāpaku.

Ko ngā whakaahua, he mea āta tango mai anō e te whānau nō roto o te wharenuī, nō roto rānei o rātau whare. Ēngari e āhei tonu ana ētahi atu, o waho mai o te whānau, ki te tuku whakaahua, kia tū, kia whakairia, kia takoto rānei, i te wāhi o te wharemate. Ki ō mātau marae nei, kāore e kore te

whakairi mai, te whakatū mai rānei, kia kotahi, kia rua rawa atu rānei o ngā whakaahua o te tūpāpaku. Ko ētahi atu o ngā whakaahua, nō ētahi o ngā whanaunga tipuna, uri, o te tūpāpaku, ā, ki ō mātau nei marae anō hoki, e tika ana, kia kite atu, kia noho rānei, he whakaahua nō tētahi o ngā uri o te tātai tuakana. O ētahi anō o ngā whakaahua nei, tērā pea, ka whakairia mai tētahi o ngā mea rongonui tonu o te marae, i a ia e ora ana. Ka mutu, ko tōna whakapapa, he whakapapa ana ki ngā mea katoa kei roto i te kirimate, i te paemate, tae atu hoki ki te hapū o runga i te marae. O ngā whakaahua nei, ko te mea hei mahara ake mā te hunga e whakairi ana, kia kua tētahi whakaahua o tētahi tangata e ora tonu ana, e whakairia, e whakatūria rānei ki roto o te wharemate. E ai anō ki ngā kōrero ā ngā kaikōrero, ki ngā kuia nei nā, ko te kaupapa o te hari mai i ngā whakaahua, he kapekape ake i roto i ngā mahara, i ngā whatu manawa o ngā tāngata, ērā o rātau mamae, pouri, āroha, rānei, mo te hunga kua huri ki tua o te ārai. Tuarua, he whakaū i ngā here o waenganui i ngā whānau i heke iho nei i tētahi tipuna.

Hei ētahi wā, ka waiho he whakaahua nō tētahi rāwaho noa atu, ēngari, ko tōna kaupapa kia kitea mai e ngā iwi whakaeke, tērā pea, tētahi rōpū ka kitea i te whakaahua rā, nō rātau te tangata o roto i te whakaahua. Ka waiho tērā hei tūhonohono i ngā iwi e rua, i ngā whānau rānei. Ēngari, ko te mea nui, ā tōnā wā, kua puta ōna whakaatu ōna tohu, o ngā whakaaro o taua ope, o taua manuhiri rānei, ki te hunga o te kāinga. Tērā pea, ka kōrerotia i runga i ō rātau anō marae. Tērā pea,

he wā e tū ai, ^{he} tangihanga ki tō rātau marae, ā, kua puta atu tēnei hunga o te kāinga ki reira, me te mahara ake o tērā o ngā iwi, ki te wā i whakairia ai, i whakatūria ai te whakaahua ki roto i te wharemate. Nā, he mea nui tēnei, i waenganui o ngā iwi, kia kitea atu ērā mea, ā, ka waiho hei kaupapa tūhonohono iwi, hei kaupapa whakaū rānei, i te tūhonotanga o ngā iwi. Ahakoa tawhiti anō i roto i ngā tātai whakaheke, ā, nō wāhi kē, ēngari, ko te mea nui, kei te riro mā tērā, mā te mate, e whakaoho ake te ora, i waenganui i a rātau. Nā, i te wā e hāere ana te tangihanga, tērā pea, ka kōrerotia taua āhuatanga rā, ā, ka hāere ōna whakamārama, ka puta ētahi kōrero, kāore kē te nuinga e mōhio ana. Ā, tērā anō pea, ko tētahi wāhanga o roto i ngā kōrero, i te ngaro. Mā taua mea rā, e kitea ai, mā taua whakaahua rā, e kitea ai. Ā, e tūtuki katoa ai te āhua o ngā kōrero i tīmatatahia mai pea i ngā wā o mua rawa rā anō.

Nō reira, mo te āhua ki ngā whakaahua, mā te whānau tonu ētahi o ngā whakaahua, ko ētahi nō roto i te wharenuī, ā, ko ētahi rānei, he mea hari tonu mai e ngā ope whakaeke ki runga o te marae.

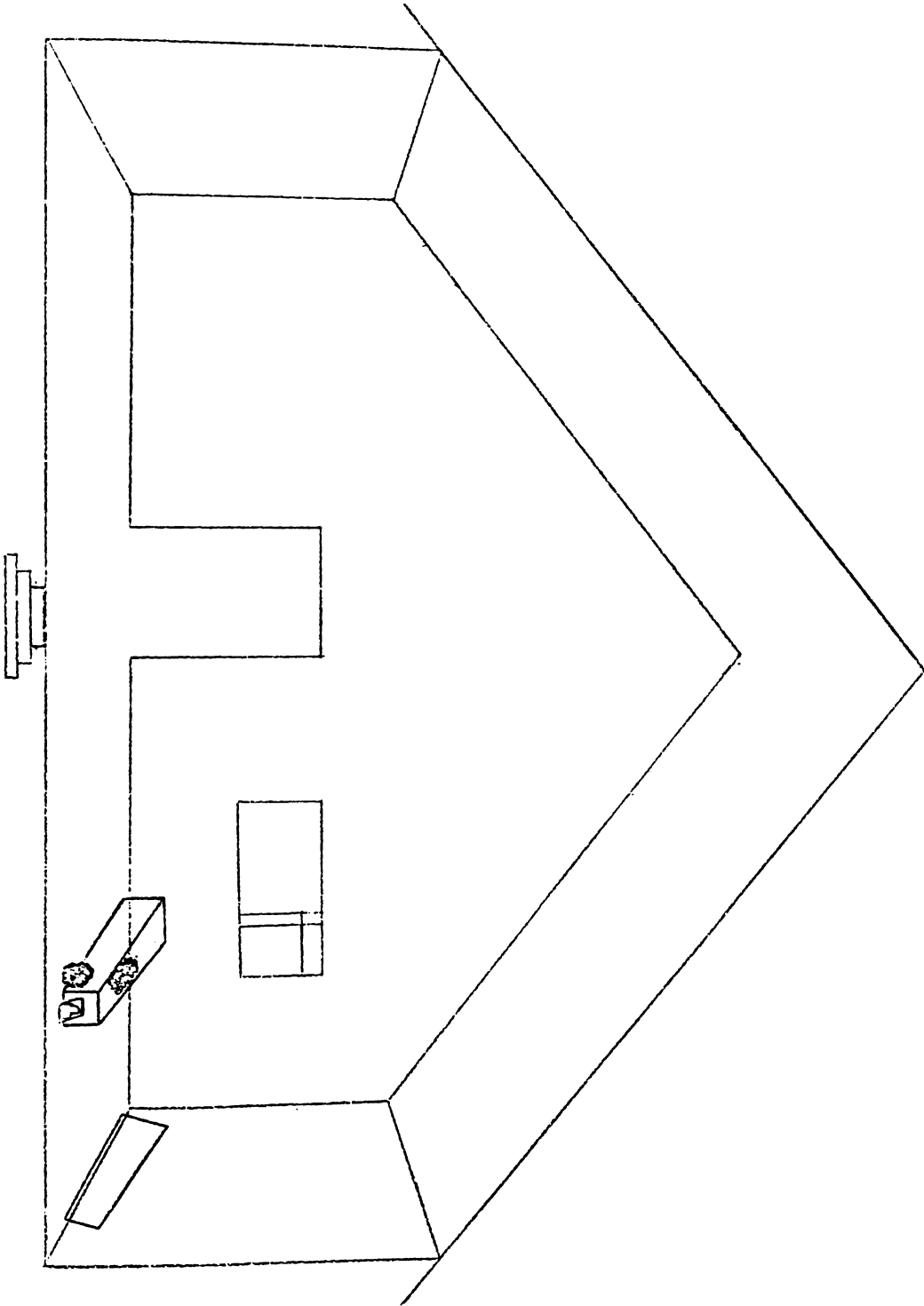
Nā, ka whakairihia ēnei whakaahua ki te pakitara o te tara nui, i runga, i muri hoki o te tūpāpaku. Ka waiho ētahi ki runga i te pīhanga, ā, ko ētahi ki ngā waewae o te tūpāpaku. Ki tēnei rohe e kore e utaina ki runga o te kāwhena tonu. Ko te nui o ngā whakaahua e whakairi ana, kei te āhua tonu o ngā whakaaro o ngā mea kei roto i te kirimate, o te paemate hoki.

Nā, mo te āhua o te whakarite mai o te wharemate, ā, i mua tonu hoki o te taenga atu o te tūpāpaku, o te taenga atu rānei, o ētahi manuhiri. Ko te mahi tuatahi, he whakatuwhera i te kūaha me te puta-auahi o te wharenuī. Kia tūwhera whānuī tonu te kūaha, ā, ko te puta-auahi, ahakoa iti noa te pūare, ko te mea nui, kei te pūare. Nā, mehemea kāore i tūwhera whānuī te puta-auahi, ko te kaupapa i pērāhia ai, kia pai ai te takoto atu o ngā whakaahua ki runga i te pae o te puta-auahi, arā, ko te pīhanga, ā, e whakawhirinaki atu ai ki te puta-auahi. Ma tērā e pupuri ngā whakaahua. Ko te kaupapa i pēnei ai te āhuatanga ki te kūaha me te puta-auahi, nō te mea, ki te tūwhera, he tohu pōhiri tērā ki nga ope whakaeke, otirā nā te tipuna.

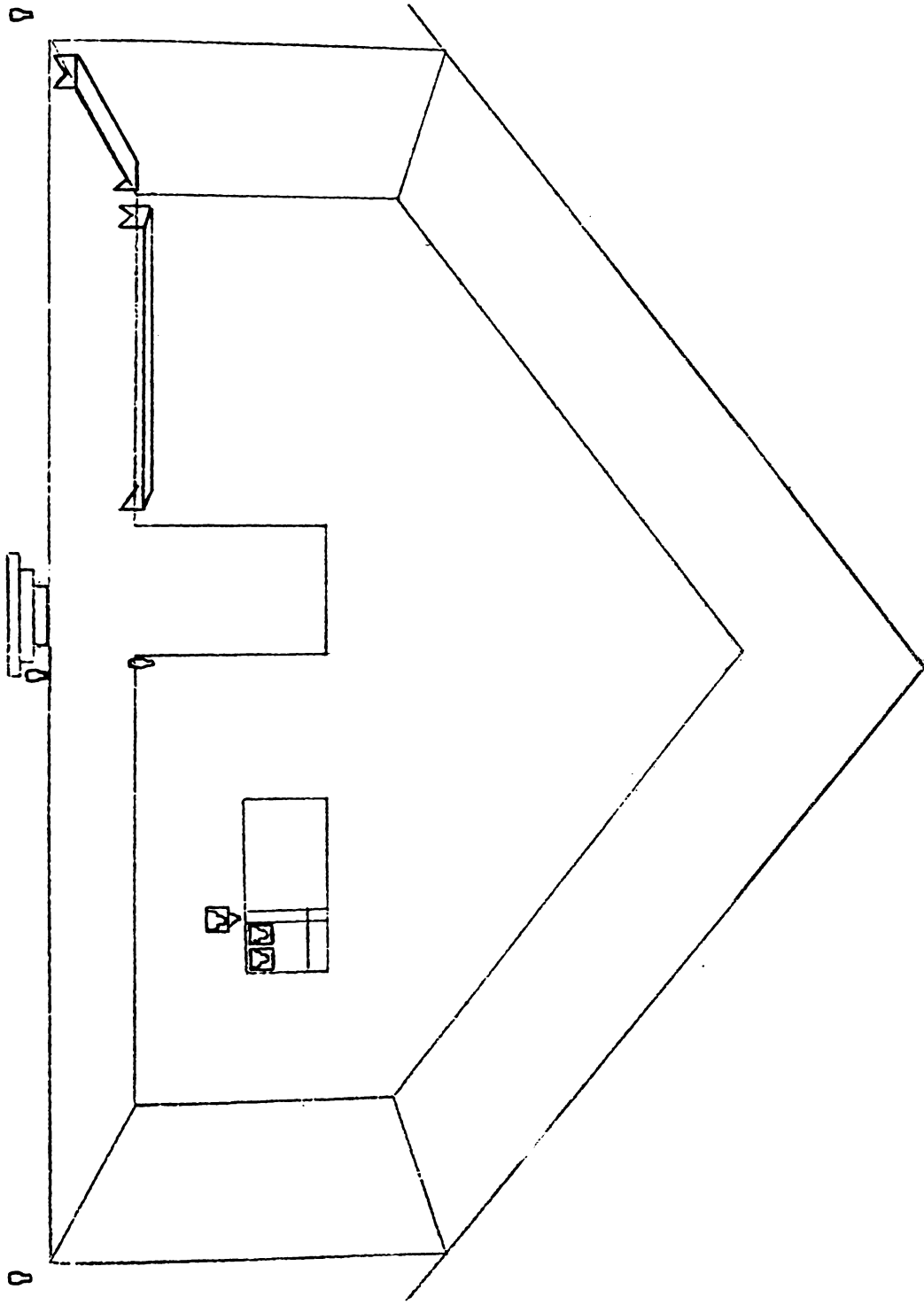
Waiho tonu ai ēnei mea kia pēnei, mai i te wā e tīmata atu ai te tangihanga, ki te wā mutu katoa ai ngā mahi. Ka mutu, kia waiho wātea tonu, kua e whakapōrereatia e tētahi tangata, e tētahi taputapu, rānei.

ĀPITI HANGA TUAONO

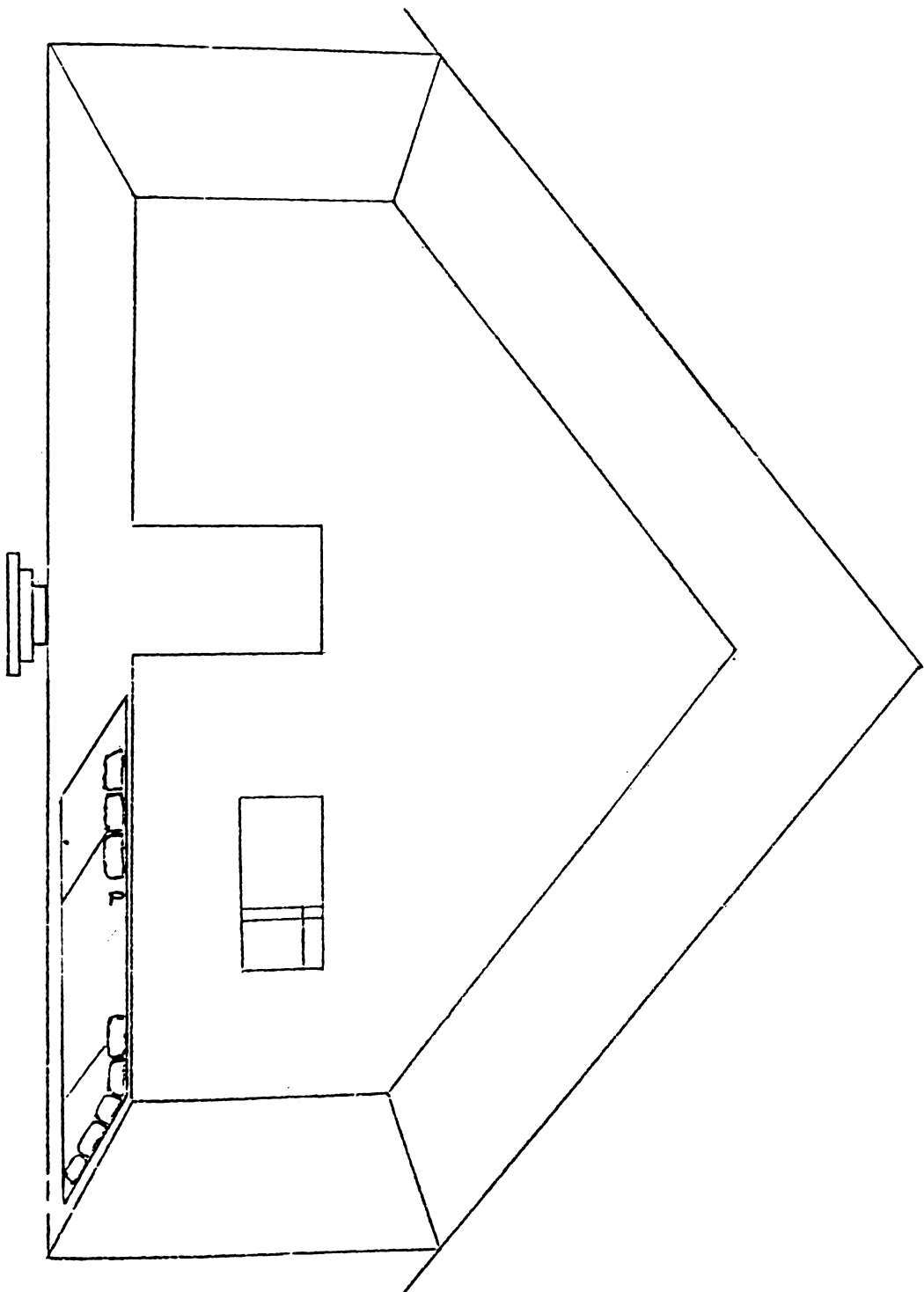
Wai tohu 1 : Te tūpāpaku, me ngā whakaaaro putiputi.

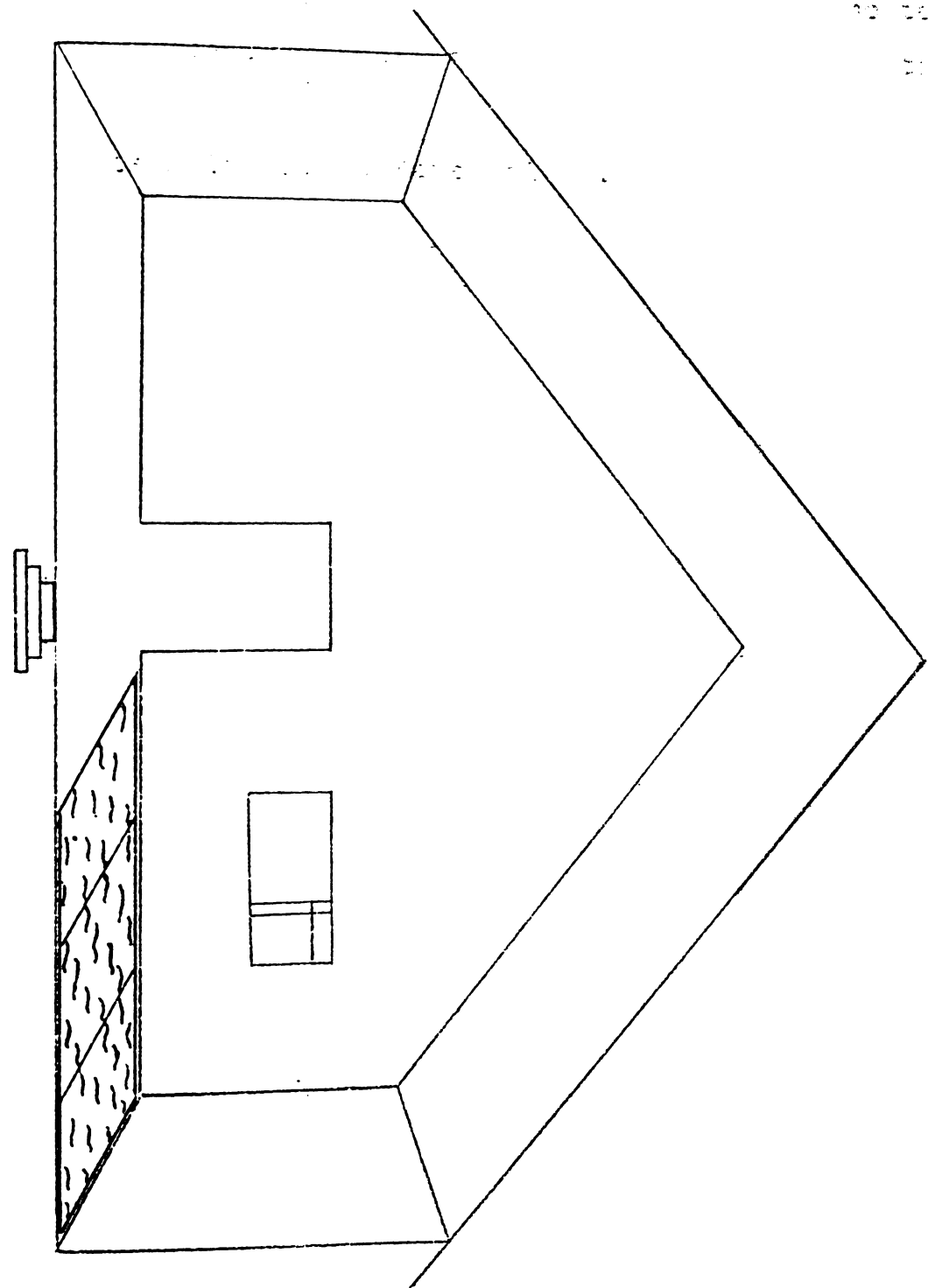
Waitohu 2 : Ngā Whakakahua, ngā nohoanga Kūia, he wai.

Waitohu 3 : Ngā moengā, ngā ūrunga,
te poro rakau.

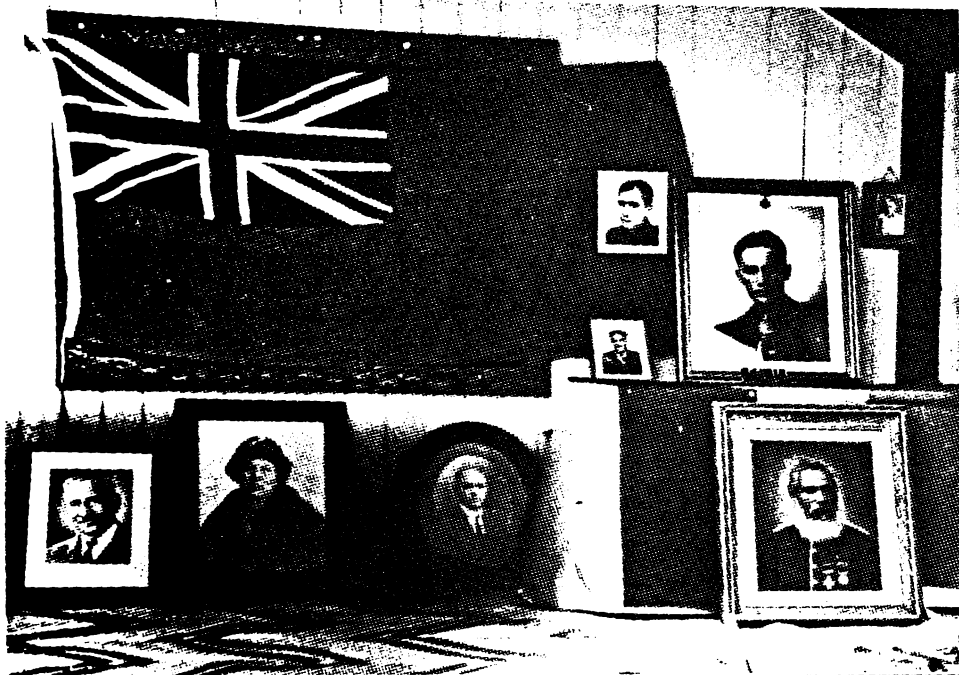
Maitohu 4 : Ngā whāriki.

ĀPITIHINGA TUAWHITU

Ko ēnei whakaahua e mau ake nei hei tauira mo te whā^{ka}takoto o te roro o te whare, mo te kawe mate me te hura pōhatu.

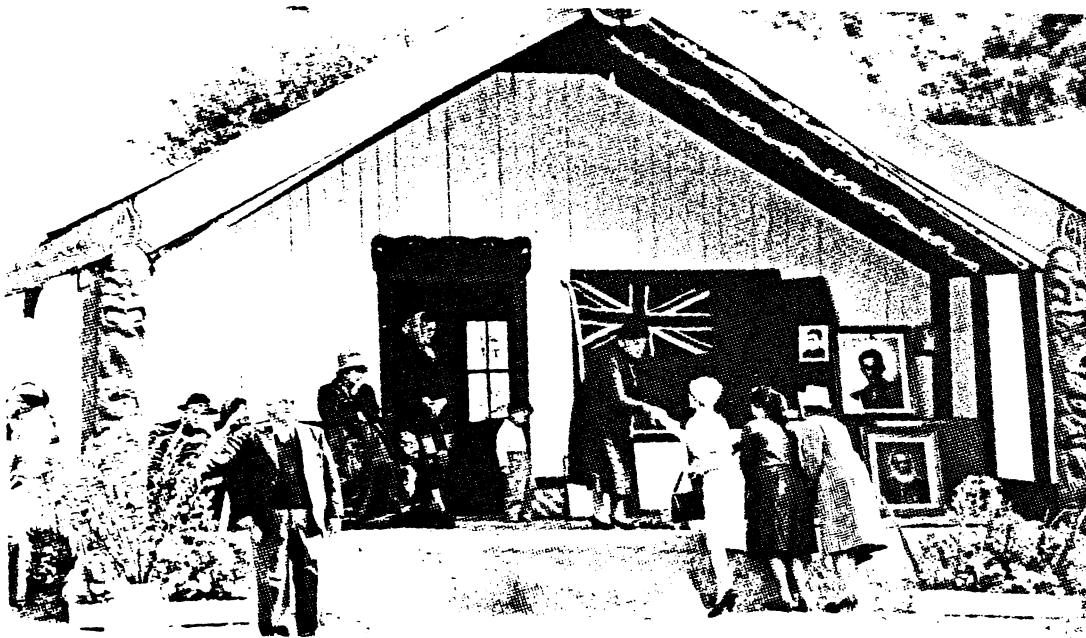
Ko te kaituku, ko Kate Walker.

1. Ko te hura pōhatu tēnei o Te Moana-nui-ā-Kiwa Ngārimu, i roto i ngā wāhanga tuatahi o ngā tau o te ono tekau.

2. Ko te wharenuī tēnei kei Whareponga. Ko Materoa te ingoa.

3. Tirohia ki te tamaiti e tu ana i te roro o te whare. Tēra pea, mai i ēnei tau ka tīmata te uru mai o ngā tamariki i ēnei momo wahi.

4. Ko te marae o Whareponga.

5. Ko te hura pōhatu tēnei o Hānara Reedy, o Wi Pewhairangi Reedy, o Pera Reedy, i te tau 1982, kei te marae o Hiruhārama.

NGA PUKAPUKA

1. Beaglehole, E & P., 1945. 'Contemporary Maori Death Customs'. The Journal of the Polynesian Society. v. 54(2), p. 101.
2. Best, E., 1926. 'Notes on Customs, Rituals & Beliefs...'. The Journal of the Polynesian Society. No. xxxv, p. 6-30.
3. Buck, Sir P., 1977. The Coming of the Maori. 2nd ed. Christchurch, Whitcoulls Ltd. p 415-430.
4. Clein, J. M., 1974. 'Maori Mythology: Intimations of a Tragic World Vision in the Contextual Investigation of the mythic hero Maui'. M.A. Thesis, University of Canterbury. 94 p.
5. Dansey, H., 1975. 'A view of Death'. In M. King, Te Ao Hurihuri. Wellington, Hicks Smith & Sons Ltd. p 173-189.
6. Grey, Sir G., 1956. Polynesian Mythology. Wellington, Whitcombe & Tombs. p 1-43.
7. Gudgeon, W. E., 1894. 'The Maori Tribes of the East Coast of New Zealand'. The Journal of the Polynesian Society. v. 3 (1) p. 208-219.
8. Gudgeon, W. E., 1895a. 'The Maori Tribes of the East Coast of New Zealand'. The Journal of the Polynesian Society. v. 4 (2) p. 17-32.
9. Gudgeon, W. E., 1895b. 'The Maori Tribes of the East Coast of New Zealand'. The Journal of the Polynesian Society. v. 4 (3) p 177-186.
10. Heuer, B., 1972. Maori Women. Wellington, Reed. 66 p.
11. Irwin, J., 'The Mana - Tapu - Noa Concepts in Maori Religion from the Beginning of The Nineteenth Century'. M. Litt. Dissertation, University of Aberdeen. 189 p.
12. Mahuika, A., 1975. 'Nga Wahine Kaihauta o Ngati Porou'. M. A. Thesis, University of Auckland. 217 p.
13. Mahuika, A., 1975. 'Leadership: Inherited and Achieved.' In M. King. Te Ao Hurihuri. Wellington, Hicks, Smith & Sons Ltd. p 86-113.
14. Metge, J., 1976. The Maoris of New Zealand. London, Routledge & Kegan Paul Ltd. 382 p.

15. Ngata, A. T. (Ta), 1944. 'Rauru-nui-a-Toi Lectures 1-7' (unpublished), Gisborne. 80 p.
16. Ngata, A. R. (Ta), 1959. Nga Moteatea. Wellington, Reed. Part III, p 46-47, 86-89.
17. Oppenheim, R. S., 1973. Maori Death Customs. Wellington, Reed. 138 p.
18. Salmond, A., 1975. Hui. Wellington, Reed. 226 p.
19. Smith, G. H., 1976. 'Analysis of green leaves symbol in Maori Pohiri Ritual'. M. A. Thesis, University of Auckland. 217 p.
20. Sutherland, I.L.G., 1940. The Maori People Today. Wellington, Whitcombe & Tombs. 449 p.
21. Tracey, C. R., 1975. '"Ko te aroha te mea nui" - A consideration of 'Aroha' as a normative value in Maori Society'. B. A. Long Essay, University of Auckland. p 12-32.
22. Williams, H. W., 1875. A Dictionary of the Maori Language.
23. Yate, W., 1970. An Account of New Zealand. Wellington, Reed. 310 p.